

Swindregt Were

Heerjansdam

Hendrik-Ido-Ambacht

Zwijndrecht

UITGAVE VAN:
HISTORISCH GENOOTSCHAP HENDRIK-IDO-AMBACHT EN
HISTORISCHE VERENIGING ZWIJNDRECHT

Jaargang 33 nr. 1, juni 2019

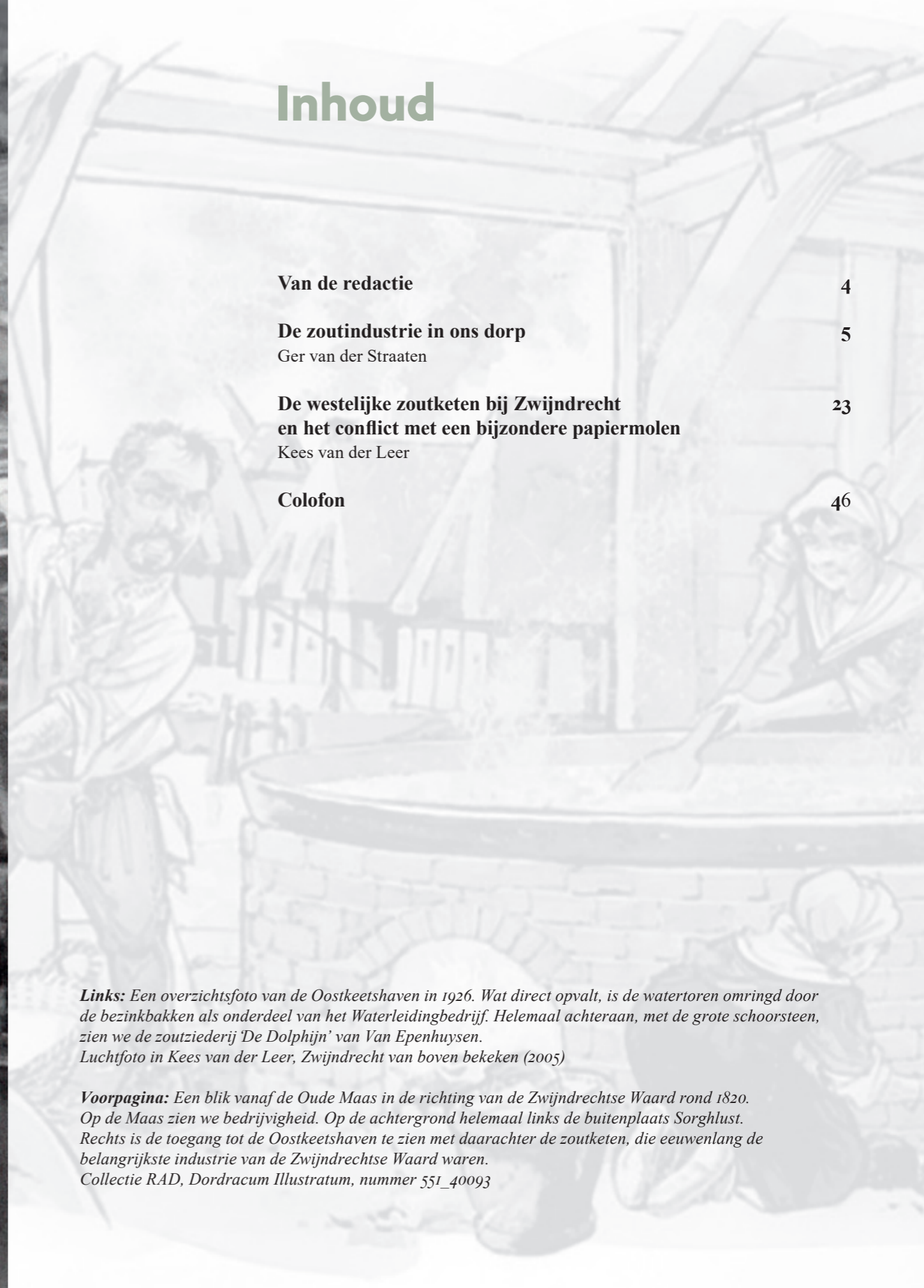

Inhoud

Van de redactie	4
De zoutindustrie in ons dorp Ger van der Straaten	5
De westelijke zoutketen bij Zwijndrecht en het conflict met een bijzondere papiermolen Kees van der Leer	23
Colofon	46

***Links:** Een overzichtsfoto van de Oostkeetshaven in 1926. Wat direct opvalt, is de watertoren omringd door de bezinkbakken als onderdeel van het Waterleidingbedrijf. Helemaal achteraan, met de grote schoorsteen, zien we de zoutziederij 'De Dolphijn' van Van Epenhuysen.
Luchtfoto in Kees van der Leer, Zwijndrecht van boven bekeken (2005)*

***Voorpagina:** Een blik vanaf de Oude Maas in de richting van de Zwijndrechtse Waard rond 1820. Op de Maas zien we bedrijvigheid. Op de achtergrond helemaal links de buitenplaats Sorghlust. Rechts is de toegang tot de Oostkeetshaven te zien met daarachter de zoutketen, die eeuwenlang de belangrijkste industrie van de Zwijndrechtse Waard waren.
Collectie RAD, Dordracum Illustratum, nummer 551_40093*

Van de redactie

Voor u ligt de voorjaarseditie van Swindregt Were, het enige blad in Nederland waar de boeiende geschiedenis van de Zwijndrechtse Waard centraal staat. Dit blad is een uitgave van het Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht en de Historische Vereniging Zwijndrecht, die al jaren in goede harmonie zorgdragen voor deze periodieken. In deze editie wordt die samenwerking nogmaals benadrukt met een thematische uitgave over de zoutketen in de Zwijndrechtse Waard. Deze tak van industrie is eeuwenlang de belangrijkste bron van inkomsten geweest voor veel bewoners. Halverwege de achttiende eeuw waren er meer dan zestig zoutpannen aan twee verschillende havens aanwezig. Ger van der Straaten neemt het 'Ambachtse deel' van de zoutketen voor zijn rekening. Het gaat daarbij over de zoutindustrie aan de Oostkeetshaven, tegenwoordig Zwijndrechts grondgebied, maar tot halverwege de negentiende eeuw hoorde dit gedeelte bij Hendrik-Ido-Ambacht. Vervolgens neemt Kees van der Leer de lezer mee naar de zoutketen aan de Westkeetshaven. Deze haven was enkele tientallen jaren jonger, maar de zoutindustrie was er wel omvangrijker. Tegenwoordig herinnert vrijwel niets meer aan de eeuwenlange relatie tussen de Zwijndrechtse Waard en de zoutketen.

Helaas is er ook verdrietig nieuws te melden. Waar wij als redactie begin maart nog gezellig bij Joke van der Straaten aan tafel spraken over Swindregt Were met een kop koffie en een stroopwafel, kregen wij anderhalve week later het verdrietige bericht dat zij was overleden. Een grote schok voor de gehele redactie, maar ook zeker voor het Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht. Joke was als penningmeester, ledenadministrateur en schrijver van artikelen voor in de krant 'De Brug' een ontzettend belangrijke schakel voor deze vereniging. En ook voor de redactie van Swindregt Were was zij jarenlang van onschatbare waarde als schrijver en organisator. Niet alleen haar kennis van de Ambachtse geschiedenis, haar vakbekwaamheid en gedrevenheid, maar ook zeker haar opgewektheid zullen wij gaan missen. Voor schrijver Ger van der Straaten, haar partner, is het eveneens een heel moeilijke tijd en daarom zijn wij hem dankbaar dat hij ervoor gekozen heeft het artikel alsnog af te willen maken. Wij wensen hem en alle nabestaanden veel sterkte toe. Omdat Joke nog heeft bijgedragen aan deze editie, en uit respect voor haar jarenlange inzet, hebben wij besloten om haar gegevens bij de Colofon te laten staan.

De redactie.

De zoutindustrie in ons dorp

Ger van der Straaten

Een onbekende industrie in Hendrik-Ido-Ambacht... Voor u als lezer waarschijnlijk wel!!

Daaraan denkend, schoot mij de volgende tegeltjeswijsheid te binnen:

Op de volgende pagina's neem ik u graag mee op een tochtje over de manier waarop Ambacht is ontstaan en in de loop van bijna zeven eeuwen is geworden tot wat we nu kennen als een dorp waar het nog goed wonen en werken is.

Hoe/wanneer ontstond ons dorp en waarvan leefde men?

In het begin van de veertiende eeuw was de Zwijndrechtse Waard door overstromingen alleen nog bewoonbaar op iets hoger gelegen plaatsen. Locaties die nu nog te zien zijn langs de Waal in het dorp: de locatie van het huis van destijds J. Euser, aan de noordkant van de Achterambachtseweg, de 'Palmestee', en niet te vergeten de 'Hoogenberg'. Allemaal op gronden die hoger waren gelegen dan het omringende land.

Nadat graaf Willem III (1287-1337) de waard in 1323 had gepacht van het Convent van Sint Paulus, gevestigd in Utrecht, besloot hij het gebied opnieuw te bedijken. Het werd een moeilijke strijd tegen de elementen. En niet alleen tegen de elementen, maar ook de kosten waren torenhoog. Toen kreeg graaf

Willem het idee om de kosten te spreiden: iedereen die een deel van de kosten voor zijn rekening nam, mocht zich ambachtsheer van een deel van de waard noemen. En het lukte: de waard kreeg een betere bedijking en hield stand, al scheelde het af en toe maar een haartje!

Overigens was er een flink verschil in de kwaliteit van de gronden. Kleigronden in het midden en westen, in het oosten de veel zandiger grond, waar geen enkele boer enthousiast over kon worden.

Die minder vruchtbare stukken werden toch verdeeld, alle ambachtsheren kregen er een stuk van: de volgerlanden. Het waren net taartpunten: startend vanuit een punt van de Langeweg, steeds breder wordend richting de Veersedijk.

Zo is het lang gebleven: op de vette gronden was veeteelt en vooral vlasbouw het middel van bestaan. Op de drogere gronden in de volgerlanden, was het met de landbouw meer tobben. Totdat in de negentiende eeuw de tuinbouw op kwam. Daarvoor is de grond ideaal: veel gemakkelijker te bewerken dan de zware kleigrond. Nu is heel veel tuinbouwgrond in gebruik voor de bouw van woningen.

Naast deze middelen van bestaan, kwamen toch al vrij snel twee andere manieren om in het levensonderhoud te voorzien: de steenbakkerijen en de zoutindustrie, beiden in de tweede helft van de zestiende eeuw.

Zout: een belangrijke substantie. Zelfs zo belangrijk dat bij de Romeinen de soldij van de legers voor een deel werd uitbetaald in de vorm van zout. Het Latijnse woord voor zout is 'sal' en dat vinden we nog steeds terug in ons 'salaris'! En ik denk dat het ontdekken van de wereld veel langzamer zou zijn gegaan zonder het zout. Hoe kan je voor verre reizen anders voedsel bewaren zonder het eerst te pekelen? Wie heeft nooit gehoord van gezouten bonen of zuurkool in Keulse potten gegeten? Nu is de bewaarfunctie minder van

belang: de smaak is belangrijker geworden in onze voeding.

Over voedsel gesproken... Waar bestond dat in de zestiende eeuw uit? De aardappel was nog onbekend, en men at hoofdzakelijk wittebrood en... haring. Dat at men, en men dronk er bier bij! Niet voor niets wordt bij de herdenking van het Leidens ontzet in oktober 1574 nog steeds wittebrood, haring, bier en hutspot gegeten! Als drank vooral bier: het water in de steden, uit de grachten, was zo vervuild dat het ondrinkbaar was. Alles werd in de grachten gesmeten en uit verhalen blijkt dat het vooral in de steden (Dordrecht, Amsterdam, Delft enzovoort) 's zomers vaak niet te harden was door de stank.

Tot de ontdekking van het 'haring kaken' was de haring altijd maar een paar dagen oud. Na de vangst door de vissers ging de levende haring in een 'bun', een grote bak met zeewater, waarin de haring bleef leven tot de vissersschuit het strand was opgevaren. Door die bak bracht een visser niet zo heel veel voedsel per reis mee. De visserij bestond dan ook uit heel veel boten. Exacte cijfers zijn er niet, maar deskundigen leiden uit onder andere de belastingheffingen af, dat op het hoogtepunt rond 1600, z.g. bomschepen aan de haringvangst deelnemen. Ze brengen dan ongeveer 15000 tonnetjes haring aan de wal!

Het haring kaken

Ergens in de veertiende eeuw kwam iemand tot de ontdekking dat haring beter kon worden bewaard

Bomschuiten op het strand, een schilderij van H. W. Mesdag.

door de vis van een deel van de ingewanden te ontdoen: het haringkaken!

Op school leerden we dat onze Willem Beukelsz. uit Biervliet de ontdekker daarvan was, maar helaas...

Net als de uitvinding van de boekdrukkunst, is het haring kaken niet door ons ontdekt, maar door ons overgenomen. Jammer, weer een deuk in ons geloof in eigen kunnen.

Het gevolg was dat de vissers meer vangst konden bergen en langer op zee konden blijven. Het aantal vissersschepen loopt vanaf dat moment dan ook sterk terug. Daar komt bij dat de (zee-)oorlogen met Frankrijk en Engeland en de kapers de visvangst ook erg nadelig beïnvloedden.

Maar voor de bemanningen van deze schepen wordt gelukkig nog een ander middel van bestaan gevonden. Daarover verderop meer.

Havens worden vaak onbereikbaar door afzetting van zand in de riviermonden en voor de kust. Vooral de grote en belangrijke stad Amsterdam heeft een beruchte zandbank voor de kust in de Zuiderzee: Pampus. Als je voor Pampus ligt te wachten met je schip kan het lang duren voor je in de stad kan laden of lossen: geen of te weinig wind en laag water; alles kan tegen zitten! Maar mensen zijn vindingrijk en vinden daar dus wat op. Juist die robuuste bomschuiten, zonder zwaard en dus geringe diepgang maar met veel relatief grote zeilen komen goed van pas!

Je bouwt een paar grote houten bakken, die je vervolgens vol water laat lopen, zodat ze dieper in het water komen te liggen. Daarna maak je ze aan beide zijden van de koopvaarder of het oorlogsschip vast en pomp je het water er weer uit. Met de hand uiteraard, maar op een mannetje meer of minder kijken we niet!

De bakken drijven weer en het schip is zo hoog opgetild dat de kiel vrij blijft van de zandbank. Span er een paar oude bomschepen als sleepboot voor en de lange wachttijd bij Pampus behoort tot het verleden... Een andere toepassing wordt gevonden in het halen van zeewater voor de zoutketen.

Hoe 'maak' je zout?

In het koele deel van Europa waren lagen zout aanwezig in de bodem. In Salzburg bijvoorbeeld.

In de warme streken van de wereld wist men allang dat na het verdampen van het zeewater een zoute substantie overbleef. Die ruwe bonken zout werden vaak door onze koopvaarders die op Spanje en Portugal voeren, als ballast meegenomen naar onze streken. Daaruit was na reiniging het zout te gebruiken in de voedingsmiddelen. In onze gematigde streken was dat door de zon laten verdampen een probleem. Bovendien was er een gebrek aan zout door de geringe hoeveelheid die hier arriveerde.

Mensen in Zeeland hadden daar iets opgevonden: **'het harinck delven'**

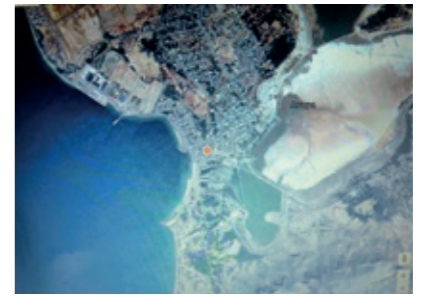
Na de veelvuldige overstromingen van de eilanden en het weer droogmaken van die polders, kreeg de grond, vaak veenachtig, een zoute smaak door het zeewater. Wat ligt er dan meer voor de hand dan de as van de verbrande grond in zeewater op te lossen en in grote ondiepe bolle pannen te 'zieden'. Niet koken, maar tot tegen het kookpunt verwarmen en dan wachten tot de pan droog is.

En hoe haal je dat zeewater? Met de overtollige schepen die een bun, een deel van het ruim, voor het levend bewaren van de gevangen vis hebben en nu ongebruikt aan de kant liggen!

Dat ging goed, tot de grond in de polders zo laag kwam door al dat afgraven, dat de kans op doorbraken wel heel erg groot werd. De landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), verbood dat dus...

Wat nu...?

In het zuiden van Europa lag het zout voor het opscheppen: Portugal en Spanje, maar meer nog de baai van Setubal werd aangedaan om dat uit zeewater gedroogde zout te halen. Om het te reinigen van vuil werd het hier in Holland opgelost in zeewater en vervolgens in de zoutziederijen verwerkt tot bruikbaar zout. Maar door het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog met Spanje in 1568, werd die zuidelijke bron afgesloten. Rond 1599 was het tekort aan ruw zout zo groot dat de Hollanders en Zeeuwen naar andere locaties zochten: de Kaapverdise eilanden bijvoorbeeld. Maar al gauw werd bekend dat er ruw zout zo opgeschept kon worden aan de Noordkust van Zuid-Amerika op het schiereiland araya/Cumana bij Venezuela, een Spaanse

Via Google Earth is de enorme zoutvlakte bij Araya nog steeds goed zichtbaar.

Een kaart uit 1665 getekend door Vingboons.

Op dit uitvergroete kaartje staat in het midden 'Sout Pan'

nederzetting. Daar probeerden de Hollanders zich te vestigen om een eigen zoutvoorraad op te bouwen. Het zout werd daar in brokken los gehakt en door kruiwagens aan boord gebracht. Werken deed men meestal 's nachts, want overdag was het te warm.

De Spanjaarden zagen dit alles met lede ogen aan met als gevolg dat in 1605 de Hollandse vloot werd verslagen en het zoutgebied vernietigd. In 1622 was het gebrek aan zout zo nijpend, dat de West-Indische Compagnie er schepen op uitstuurde op zoek naar andere locaties in West-Indie waar zout gehaald kon worden... Zo kwam men ook op Aruba terecht!

Maar zout in de Caraïben halen is wel erg duur! Dus een andere oplossing is, denkend aan het harinck delven, water uit zee halen en turf uit hoger gelegen gebieden in de Nederlanden als brandstof. Schepen om het water uit zee te halen waren aanwezig: de oude schepen van de haringvangst konden dat. Turf wordt vervoerd per schip, dus ligt het voor

de hand de zoutziederijen of de zoutketen, aan open water te bouwen. Liefst niet te ver in het binnenland om de transportkosten in de hand te houden.

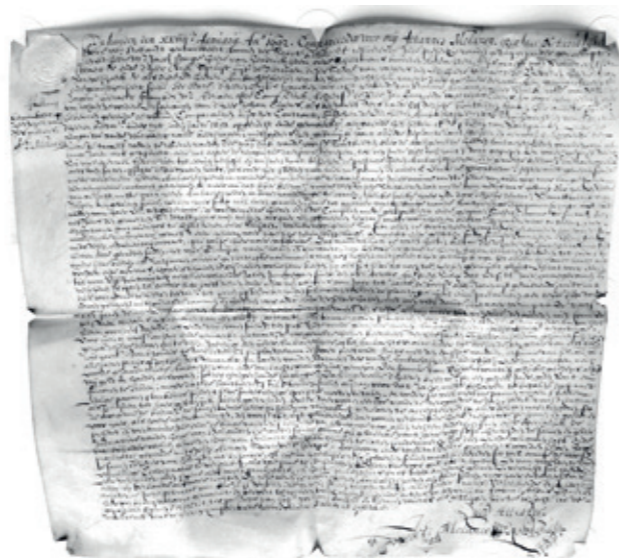
De waterschepen mochten dan wel zeewater halen, maar zo zuiver mogelijk: dus alleen zeewater innemen net na het hoogste punt van de vloed, zodat het vervuilde rivierwater niet werd gebruikt voor de zoutproductie.

Zo komt de zoutproductie dus ook terecht in Dordrecht, Zeeland en de Noordelijke Nederlanden.

Hendrik-Ido-Ambacht

Het is winter 1570: een Arnhemmer, genaamd Thomas Gramaye, ziet wel wat in de nieuwe manier om aan zout te komen. Hij was gehuwd met Clara Cool, dochter van Hugo Cool, een Dordtse burgermeester. Haar stiefvader was ambachtsheer van Zwijndrecht. Toen Thomas dan ook voor een vergunning tot vestiging van een keet bij de bestuurders kwam, was hij niet zomaar iemand. In februari kreeg hij dan ook al een vergunning voor het opslaan van turf in Dordrecht op de tegenwoordige Walevest. De vergunning voor het laten functioneren van een zoutkeet kon hij krijgen van de Heren van de Zwijndrechtse waard, mits zij jaarlijks naast de huur van de locatie, een vat fijn wit zout (het duurste) vrij van belasting konden kregen geleverd aan hun huis/huizen in Dordrecht. Is dit de reden waarom hij een keet begon aan de andere kant van de rivier tegenover Dordrecht? Waarschijnlijk niet. De Dordtenaren moesten namelijk niets hebben van deze zeer vervuilende en bovendien brandgevaarlijke industrie binnen de stadsmuren. In de veel dunner bevolkte Zwijndrechtse Waard, waar de nodige Dordtse regentenfamilies allerlei privileges hadden, was echter nog voldoende ruimte. Een zoutkeet daar was dus zo geregeld. En Thomas Gramaye boerde niet slecht: in februari 1572 opende hij al een tweede keet. Nauwelijks vier maanden later kwamen de geuzen in de Waard en bij Dordrecht aan en Gramaye, die al een deel van zijn keten aan anderen had overgedaan, verdween. Er is niets meer van hem vernomen.

Maar de zoutketen hebben de geuzen overleefd: op de 24e januari 1692 werd een nieuw contract opgesteld. Zo'n officieel document werd op een apart vel papier opgeschreven en als blijk van echt-

Contract tussen de Ambachtsheren- en vrouwen van de Zwijndrechtse Waard en de zoutkeeteigenaren uit 1692.

heid hing men er een wasafdruk van het wapen van de schrijvende persoon of instantie aan.

Een korte omschrijving van de overeenkomst tussen de Heren van de Zwijndrechtse waard (de Heer Pompe van Meerdervoort) en de Keetmeesters Gillis Francken mede namens Adriana van der Hulck, weduwe van Geeraerd Francken, Adriaen op de Camp, Dirck Aldertsz. de Veer, Jan Sam en Martinus Cloens mede namens de erfgenamen van Johan Cloens. Allen bekende Dordtsche kooplieden.

De keetmeesters mogen voor een periode van 25 jaar met ingang van 26-10-1689 de zoutwinning voortzetten bij de Oosterse keten en dit charter bevestigt dat. Een eerdere overeenkomst dateerde van 1651 en is tot op dat moment nooit verlengd of aangepast. In plaats van het daarin afgesproken jaarlijks te leveren van een vat fijn zout aan alle Heren van de Zwijndrechtse waard, betaalt men vanaf heden huur voor het gebruik van het land, de haven en de 12 roeden: 6 car. gld./jr. Het onderhoud van de haven moeten de zoutmeesters zelf betalen en daarnaast krijgt iedere ambachtsheer jaarlijks 24 gulden. Te betalen op de dag van de Dordrechtsche beestenmarkt.

Als er een heel jaar geen zout wordt 'gesoden', hoeft er geen huur te worden betaald. Verder mogen de keetmeesters zoutpannen bijplaatsen, als zij dat nodig vinden.

Waar lagen die keten?

De zoutketen werden in de zestiende eeuw gevestigd in het volgerland van Sandelingenambacht, onder de jurisdictie van Hendrik-IJden-Ambagt. Dat volgerland lag ten oosten van Zwijndrecht en dus werden de keten 'de oostketen' genoemd. De haven die voor de waterschepen moest worden gegraven buitendijks, in 1571, werd dus de Oostkeetshaven. De locatie ligt nu op Zwijndrechts grondgebied.

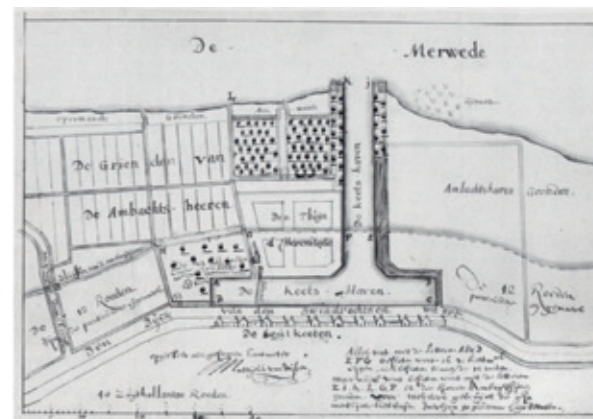
Daarom eerst een stukje 'aardrijkskunde'

De grens tussen Zwijndrecht en H-I-Ambacht is na de inpoldering rond 1330 getrokken in een rechte lijn lopende weg vanaf Kijfhoek midden door de Waard, naar het Zwijndrechtse veer op Dordrecht. De naam van deze weg: Langeweg, Langewegstraat, Straatweg en nu Rotterdamseweg.

Kaart van Matthijs Been uit het begin van de zeventiende eeuw (1615). Collectie Nationaal Archief.

Onder meer zien we op deze kaart de Langeweg, lopende naar het Veer. Ook zijn er vijf 'Sout keeten' ingetekend. Rechtsboven is nog één van de twee galgen te zien waaraan misdadigers werden opgehangen. Er waren twee galgen: een van de stad Dordrecht en een van de Grafelijkheid. Omdat gehangenen niet in gewijde grond mogen worden

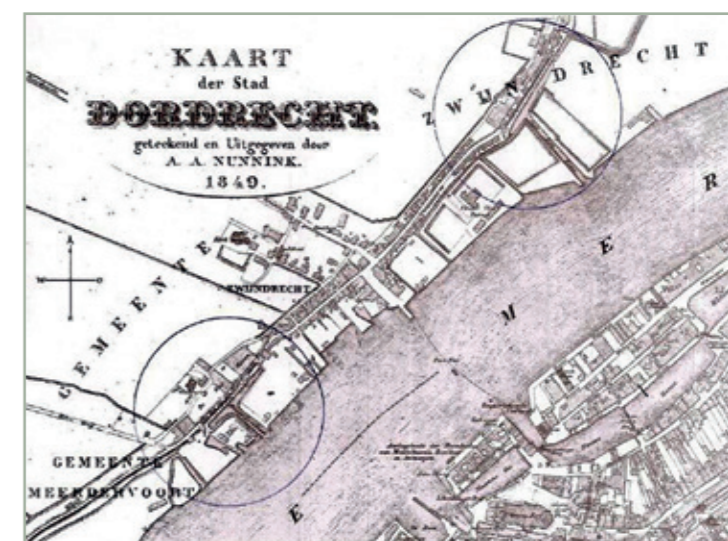

Kaart omstreeks 1690 getekend door Mattheus van Nispen als 'gesworen landmeter'. Collectie Waterschap Hollandse Delta.

begraven, is er ook een put waarin de botten na verloop van tijd worden gegooid. De naam van deze locatie bestaat nog steeds: 'De Galgenplaat'

Op de bovenstaande kaart zien we de volledige Oostkeetshaven. Bovendien staan hier veel meer zoutketen ingetekend: vrijheid van de kaartmaker? Het zijn er in ieder geval 'veel'

In 1855 is een wijziging aangebracht in de grens tussen Hendrik-Ido-Ambacht en Zwijndrecht. Grofweg het z.g. Walburg in de Zwijndrechtse Polder wordt toegewezen aan Zwijndrecht. Een logische wijziging, want de bewoners van H-I-Ambacht langs de Langeweg waren meer op Zwijndrecht dan op Ambacht georiënteerd.

Een kaart uit 1849 met in de cirkels de Oostkeetshaven, ook wel de Oude keetshaven genoemd (rechts) en de Westkeetshaven (links).

Men trouwde in Zwijndrecht, liet er de kinderen dopen en werd er soms ook begraven. De grens werd getrokken in de buurt van de kruising Lange-weg/Bootjessteeg en de Krommeweg.

Op de kaart uit 1849 is in de cirkel 'Zwijndrecht' de ingang van de Oostkeetshaven nog te zien. Aan de andere kant van de dijk zijn nog een paar zoutketen zichtbaar. In de andere cirkel is ook de Westkeetshaven te zien, waar eveneens zoutketen gevestigd waren. Tot 1855 behoorde de Oostkeetshaven bij de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht, nadien was dit Zwijndrechts grondgebied.

Nu, 2019, is de ingang van de haven nog steeds zichtbaar, naast de watertoren van Zwijndrecht. Rechts is nog net het water van de Oostkeetshaven te zien. (De westketen in Zwijndrecht zijn iets later ontstaan; in 1590, maar qua aantal waren er daar meer dan in Ambacht).

Hoe zag een zoutkeet er uit?

Van de keten die in H-I-Ambacht hebben gestaan, is geen duidelijke afbeelding bekend. Doordat een keet uit hout werd opgetrokken, is dat bij de sloop waarschijnlijk in een kachelkje terecht gekomen.

Twee foto's van de Oostkeetshaven in 2019.

Wel bezit het Regionaal Archief Dordrecht, (RAD) een aantal beelden van schilderijen van Aert Schouman.

Voor het interieur zullen we het moeten doen met afbeeldingen van andere keten. Veel verschillen zullen er niet geweest zijn. Het waren vierkante gebouwen met een dak waarin een groot gat was aangebracht voor het ontsnappen van de rook van

Op deze prent van Aert Schouman uit 1747 is achter het zeilschip de ingang van de Oostkeetshaven te zien. Aan het einde van de haven boven op de Ringdijk/Veersedijk waren de zoutketen gevestigd in eenvoudige gebouwtjes. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

Hier is de zoutziederij iets beter te zien. Op de achtergrond is de molen 'Welgelegen' afgebeeld. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

het gestookte vuur onder de pan. Meestal stonden er meer pannen in één keet. Een pan is gemiddeld zo'n vijftig voet, ongeveer zeven meter in doorsnee en niet al te diep.

Er is wel een beschrijving van de werkomstandigheden in de keten genoteerd door Van Ollefen. Deze rondreizende beschrijver van de Nederlandse dorpen noteerde in het laatste kwart van de achttiende eeuw:

'het getal der zoutketen welken afzonderlijk op Zwijndrecht gevonden wordt, verschaft aldaar veele menschen werk, zo mannen als vrouwen, de laatstgenoemden werken in de keeten zo sterk meede, dat zij veele mannen daarmede kunnen beschamen'.

Links een geïdealiseerde afbeelding van het werk in de zoutketen. De vrouwen staan er lachend bij en hebben hun beste kleding aan. Ook het kind dat de turven in het vuur moet gooien, maakt niet direct de indruk met vuile en hete werkzaamheden bezig te zijn! Links staat de keetbaas die toezicht houdt. In deze keet geen verstikkende rook, wel bij de keten op de achtergrond. Daar ontsnapt de rook uit het gebouw.

Rechts een meer realistische afbeelding. Niet al te vrolijk kijkende 'medewerkers en -sters', die zwaar en ongezond werk verrichten.

Over emancipatie gesproken... Maar of dat nu zou worden gezien?

Het zoutzieden is seizoengebonden, net als de steenfabricage in Hendrik-Ido-Ambacht.

Het seizoen loopt van begin april tot november. Daarna wordt het in de open keten te koud en komt het water niet op de goede temperatuur. Omdat het

Maquette van een achttiende-eeuwse zoutkeet in Noord-Duitsland. Duidelijk te zien is het vierkante gebouw met puntdak en het grote gat in het dak. De zoutpan(nen) zijn hier links geplaatst en rechts is de turfopslag.

continuarbeid is, wordt er ook voor onderdak voor de vrouwen en kinderen gezorgd in het z.g. 'keethuys' bestaande in vier woningen, binnendijs gelegen. Dit blijkt uit de verkoop op 17-06-1672 door de erfgenamen van mevrouw Francken en door Johannes de Veer. In het verkoopcontract blijkt dat zij 15/23e deel in het huis verkopen voor... 80 gulden! Het is dus echt geen villa! De rest blijft gemeenschappelijk eigendom van de andere keetmeesters...

De meer dan 200 mensen in november die zonder inkomsten geraken, zijn afhankelijk van de diaconie van de kerk. Zij komen voor die hulp dan wel automatisch in aanmerking. Daarnaast krijgt de diaconie dan ook te maken met de arbeiders van de steenfabrieken die dan geen inkomsten hebben. Een hele opgave voor een klein dorp!

Op uitdeellijsten van de diaconie blijkt, waar je bij die hulp aan moet denken: onder- en bovenkleding, kousen, schoenen, klompen, jasjes voor de kinderen, schorten voor de moeders enz.

En dat jaren achter elkaar! In het jaar 1792 tel ik zo al vijftien gezinnen die worden ondersteund door de diaconie. Daarnaast kon je soms bij een boer een mand turf halen en bij een bakker wat brood...

Hoeveel keten waren er ooit en wie waren de eigenaren?

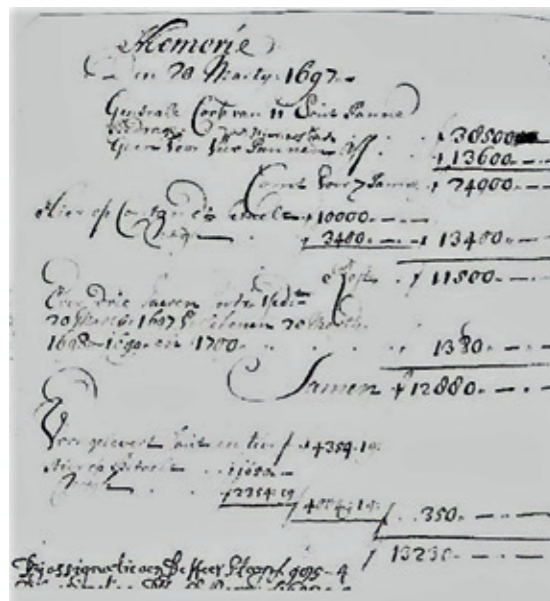
Op 22 september 1762 zijn er bij de Oosterse keten 22 pannen (H-I-Ambacht), in de Westerse keten (Zwijndrecht) 39 pannen en in de Mijl (Dordrecht) 16 pannen. Totaal dus 77 pannen en slechts 6 eigenaren.

Wie waren dat? Rijke Dordtenaren: burgemeesters, (o.a. Jacob Vriesendorp,) kooplieden/handelaren in allerlei zaken. Velen onderhielden toch al relaties met landen als Frankrijk en Portugal. De ruwe bonken zeezout uit die landen werden dan als ballast aangevoerd op de retourreis. Of alle keten een naam hadden, is mij niet bekend. Een paar namen worden in verkoopakten wel genoemd: 'de Eendragt', de 'Meermin' en 'De Dolphijn' en een Westkeet 'de Nephunus'. Zie ook het hoofdstuk over de zouthandel en aanverwante bedrijven.

Door de jaren heen is er een vrij grote handel in de keten geweest, maar de prijzen varieerden met de te verwachten rendementen. Veel keten werden verkocht door ze te veilen. De notarissen uit Dordrecht plaatsten dan ook advertenties, die bijvoorbeeld in de Dordrechtse Courant werden geplaatst.

Wat kostte een zoutkeet zo ongeveer?

Uit een notitie van 20 maart 1697 blijkt een grote zoutkeet met in totaal elf zoutpannen te zijn verkocht.

Document uit 1697 met de verkoop van 11 zoutketen in de Oostkeetshaven.

Zeven pannen worden gekocht voor f 24.900,- door **ABRAHAM STOOP Jacobsz.**, gehuwd met Jacoba van Meeuwen en vier pannen worden gekocht voor **f 13.600,-** door **PIETER de BRUIJN Jansz.** Zelfs voor gefortuneerde Dordse kooplieden moeten dit enorme investeringen zijn geweest!

Bij de prijzen moet wel worden opgemerkt, dat meestal tegelijkertijd ander zaken werden mee verkocht, zoals de aanwezige hoeveelheid, turf, zout en de gereedschappen. Bovendien had de verkoper soms maar een deel van een keet in eigendom.

Wel is goed te zien, dat in de negentiende eeuw de prijzen sterk daalden: de neergang was ingezet!

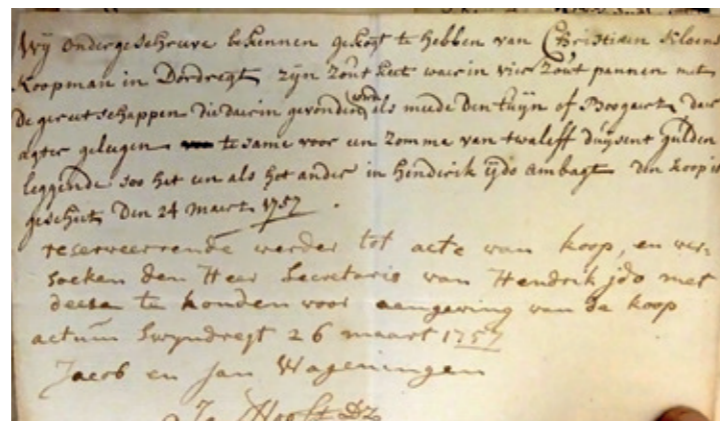
Nog een paar prijzen:

10-05-1756 Verkocht aan de binnenkant van de Zeedijk (Veersedijk), naast de asputten of 'het Grootte Gat daer asch en andere vuiligheijt in geworpen werdt' een zoutkeet met vier pannen en vier woninkjes. In de koop zit ook een huis met tuin, naast de keet. Dit alles voor slechts **8000 gulden**.

19-03-1766 Aart vd Kaa tezamen met mej. de wed. Gerrit van Hees, koopt een zoutkeet met drie zoutpannen en toebehoren voor **7000 gld**.

Op **15 nov 1783** wordt geveild: een zoutkeet met vier pannen, toebehoren en vier woningen met een stukje land, voor **5827 gld**.

Op **13-08-1802** wordt verkocht een zoutkeet onder

24 maart 1757 Een mededeling van een verkoop in H-I-Ambacht voor vier pannen en een 'er achter gelegen tuin of boogert'. Prijs: 12.000 gulden. Verkoper is Christiaen Cloens, kopers zijn Jacob en Jan van Wageningen.

H-I-Ambacht met vier pannen en toebehoren.

Ook hoort bij de koop tweederde deel in een zoutwaterschip genaamd 'de Jonge Tobias'. De zoutkeet brengt **7500 gld.** op en het aandeel in het waterschip is **500 gld.**

Op **31-03-1835** Verkocht drie zoutpannen met dennen, turf enz. incl. drie onder een dak staande huisjes van Zoutkeet 'de Dolphijn'. Prijs **3900 gld.** En zo lopen de prijzen van de keten terug...

In september 1829 wordt grond met drie huizen verkocht, binnendijs gelegen en de grond waarop de zoutkeet 'de Meermin' heeft gestaan. Prijs voor huizen en grond **1200 gld.**

Wat waren zoal de werkzaamheden in en bij de keten?

Dat waren er nogal wat. Een aantal zal ik noemen.

- 1 Controle van wat er per schip wordt aangevoerd: brandstof en zout water.
- 2 Het transport daarvan naar de binnendijs gelegen keten.
- 3 Het bereidingsproces.
- 4 Het onderhoud van de ijzeren pannen door de pannenboeter, wij zouden nu zeggen: de smid.
- 5 Alle voorkomende zaken aan het houtwerk: van de beschoeiing van de haven tot het onderhoud van de keten, de arbeidershuisjes, het werk aan de houten tonnen en de 'dennen', de rekken waarop het zout werd gedroogd. Het gebruiksklaar houden van de (houten) brandspuiten.
- 6 Het aan de gang houden van het 'zieden': het vuur onder de pan vijf dagen brandend houden en het continu roeren van de zoutoplossing in de pan.
- 7 Het bijhouden van de administratie en de kwaliteitscontrole op de diverse soorten zout.

Kortom, werk voor vele handen. Laten we dat eens wat nader bekijken.

In de haven komt een schip geladen met turf aan uit Friesland of Noord-Holland. In dat schip is laadruimte nummer één, leefruimte komt daarna pas....

Mijn grootmoeder was zo'n schippersdochter en ze vertelde:

'We leefden met zeven mensen in zo'n kleine ruimte. Helaas zijn twee kinderen overboord gevallen en verdronken. Mijn moeder moest vaak het geladen schip door de Drentse vaarten trekken. Zij liep dan

op het jaagpad; het was heel zwaar werk voor weinig geld. Toen zij daarvoor te oud geworden waren, kon vader gelukkig koster worden bij het christelijk genootschap Jeruel in Rotterdam.'

Een hoog beladen turfschip.

De schipper met vrouw en dochter op de kleine leefruimte!

En dan ligt het geladen turfschip in de Oostkeetshaven: de keeteigenaar heeft de brandstof gekocht, maar hoeveel turf zit in dat schip... Bovendien, hoe is de kwaliteit? Zitten er veel gebroken turven in: veel, weinig of turfamol?

Dat wordt als volgt bepaald. Vrouwen halen de turven uit het schip en de 'turftonster' legt de turven in een ton. De ton is in Dordrecht gemaakt en heeft na ijking een brandmerk gekregen. De tonster legt de turven netjes in de ronde ton en

legt de gebroken turven aan de kant. Na het vullen 'stuit' ze de ton drie keer op de grond, en vult dan de ton tot de bovenkant glad af. Aan de hand van het aantal gevulde tonnen worden de leverancier en de schipper betaald. Turfmolm is waardeloos om mee te stoken, want molm kan je niet onder de pan gooien. Het wordt dan oogluikend toegestaan dat de vrouwen dat als zakcentje aan de buurt verkopen...

Fraude ligt uiteraard op de loer, maar daarom moeten de tonsters een eed afleggen als ze worden aangesteld. Het aardige is, dat het briefje met de eed bewaard gebleven is.

Hier een samenvatting:

De eed van de turftonsters:

Ik zweer als tonster van Hollandse en Friese turf, dat ik

Het tonnen eerlijk zal doen, zonder de schipper of de keetbaas te benadelen.

De administratie van het aantal tonnen eerlijk zal bijhouden.

Geen fooien zal aannemen, laat staan vragen.

Tevreden zal zijn met loon dat er voor staat.

Alleen maar zal werken met goede, geijkte tonnen.

De ton na het vullen driemaal zal 'stoten' en dan tot de rand glad zal afvullen.

En dat ik verder alles zal doen wat een goede en oprechte tonster hoort te doen.

'Soo waerlijck helpe mij god almagtig'.

En in die tijd, de zeventiende eeuw, heeft een eed meer waarde dan nu: wie kan na het breken van de eed immers nog in het hiernamaals komen..

Aan de andere kant, een keeteigenaar kan ook 'vals' spelen!

De tonster of de pannenkoekhouder houdt de lijst van gevulde tonnen bij. Na het tonnen stort men de turven in een net en dat wordt door vrouwen over de Veersedijk heen gedragen naar het grote turfhok.

Er mocht vooral geen nat geworden turf, geen 'klyuten en ouwer of mul in de keten ontvangen of opgedaan worden'.

Toch blijft er van beide kanten wantrouwen bestaan: bij de keeteigenaren is men bang dat de vrouwen te veel turf als niet bruikbaar claimen (hun handeltje!) en de keetbazen worden verdacht van sjoemelen met de inhoud van de tonnen! Hoe groter de ton waarvoor betaald wordt, hoe gunstiger voor de

eigenaar van de keet. Meer turf voor hetzelfde geld.

Voor 11 november 1678 blijkt er een aanpassing van de toninhoud te hebben plaats gevonden (deze kon namelijk per plaats verschillen). De keeteigenaren laten nu bij notaris van Son in Dordrecht een acte opmaken waarin zij het gepraat over sjoemelen met de tonmaat weerleggen. De door de kuipers gemaakte vaten worden door een paar Dordrechtsche ijkmeesters, Dirk Stoop en Reinier Willemsz. van Nieuwerk, getest en goed bevonden. Het brandmerk op de tonnen is dus duidelijk in orde. Volgens de eigenaren ontstaat er alleen verschil, omdat de tonnen langs de dijk van de Zwijndrechtsche waard op een scheve ondergrond staan! Door de grotere tonnen, duurt het vullen wel vier keer zo lang en als er niets verandert, zouden zij best eens de keten moeten sluiten omdat het zout te duur wordt op deze manier! En zo houdt iedereen, iedereen in de gaten!

Een voorbeeld van dit wantrouwen is het volgende verhaal dat Harry Aardoom vond in de verslagen van de Hooge Vierschaar van Dordrecht, de rechtbank dus.

Er is een werkonderbreking/staking van de turf-tonsters in het jaar 1688 bij een zoutkeet van Adriaen Op de Camp. Op donderdag 8 Juli 1688 zijn Neeltjen Teunis, de vrouw van Cornelis Jansen den Ruijter, Maeycken Gerrits, de vrouw van Corstiaen Janssen Los, Steyntje Pleunen, de vrouw van Willem Janssen de Vijl, Burghje Jacobs, de vrouw van Leendert Otten Schaeft, en Neesje Herberts, de vrouw van Arien Ariense Mosselman bezig met het tonnen van de aangevoerde turf in een Friesch turfschip. Het afmeten wordt gedaan door Jannighjen Leenderts Garstboer, de vrouw van Jan Leendertse uit Zwijndrecht. Steyntje Pleunen houdt toezicht, de andere vier rapen de turven. De eigenaar, Adriaen Op de Camp, krijgt woorden met de tonster. Hij vindt dat ze te weinig hele turven in de ton doen. Halve turven zijn moeilijker in het vuur onder de zoutpan te gooien, dus 'Waerom sluijt ghij die tonne niet met heele turven?' Haar antwoord: 'Baes, daer sijn sooveel heele turven niet.' Hij: 'Dat soude wonder wesen, ick hebse voor heele turf gekogt, en syn 't dan altmael stucken?' En dan escaleert de ruzie. Jannighjen merkt op: 'De ton is vol, ick wil voor u niet steelen.' Adriaen:

'Ghij behoeft voor mijn niet te steelen, maer ghij moet mijn oock niet ontsteelen (te kort doen).'

Waarna Adriaen de opdracht geeft om de ton niet leeg te gooien, de volle ton te laten staan, totdat hij weer zou terugkomen. Maar dat betekent dat het schip niet verder kan worden gelost en dat kost de schipper tijd en geld! Dus wordt de ton na het vertrek van de baas toch geledigd.

Achteraf lezen we dat Adriaen goede bedoelingen had. Hij wilde met de ton naar het ijkkantoor in Dordrecht gaan om te vragen of die wel goed geijkt was, want hij kwam later terug met de ton en liet aan de tonster het nieuwe ijkmerk met stadswapen van Dordrecht zien.

Maar Jannighjen was boos, ze goot de ton wél leeg in het net, en haalde nog twee turven extra uit het schip die tijdens het overgieten waren gevallen. Daarna ging ze met haar ton naar twee andere tonsters, Niesjen Ariense en Cuniertjen, die in dienst waren van een andere baas, heer Francken. Zij vergeleken de inhoud van hun tonnen.

Die van baas Op de Camp bleek méér turven te kunnen bevatten. Die was dus groter.

Jannighjen werd steeds bozer. Ze zei: 'Wie weet wat hij al de schippers met die tonne heeft ontstolen?' Daarop ontstond een soort arbeidsconflict: 'waarop is ontstaen een groot tumult van menschen, ende een genoegsaeme ontroeringe van 't geheele dorp...'

Alle keetwerkers en turfschippers zeiden tegen Jannighjen:

'Hout nu u saeck staende, en maeckt dat hij ... gestraft wort, dat andere basen haer daeraen mogen spiegelzen.'

Toen Adriaen Op de Camp terugkwam en zag dat volgens zijn opdracht de ton niet gevuld was blijven staan, werd ook hij boos. Hij riep: 'Ghij bent een dievegge, ende ghij bent een dubbelden dieff, ghij hebt mijn veel ontstolen.' Daarna werden ook op zijn bevel de tonnen vergeleken, en inderdaad, de ton van baas Francken was kleiner.

Bepalingen op turf en hoeveelheid zout water

Zoals heel vaak, ook over de hoeveelheid turf betaalt men belasting. Volgens de papieren in het Regionaal Archief Dordrecht, gebeurde de waarde-bepaling 'volgens de ijking der scheepen in de sluisen'. Er zijn klachten dat het aantal tonnen per

geschat schip aanmerkelijk kan verschillen. Bovendien wordt er soms door de turftonsters, turfdragers en turfraapsters geknoeid: ... *dat sommige tonnen veel meer turfmolm en minder turven bevatten dan voorgeschreven is in de daartoe vastgestelde ordonnantie.* Verder wordt er door velen wel eens gerommeld: de schipper van het zoutwaterschip mengt de inhoud van zeewater soms met rivierwater. Soms wordt dat opgemerkt omdat zijn knecht op de uitkijk staat bij het inlaten. Maar ook de keetbaas doet soms mee! Zout wordt soms vermengd met een mindere kwaliteit of het zout heeft niet lang genoeg gedroogd op de dennen: een houten stelling met linnen en daarop het zout. Hoe langer gedroogd, hoe beter de kwaliteit.

Wat behalve turf moest worden bepaald was *de hoeveelheid aangevoerd zout water.* Het zeewater moet uit het schip worden gepompt naar een geijkte 'fles' of kuip aan de ander kant van de dijk. Aan de hand daarvan wordt de schipper betaald. Ook dat is handwerk. De pompen hiervoor zijn er, want ook bij de brandbestrijding zijn die nodig. Nadat de eigenaren zich tegen brandschade konden verzekeren, moesten er wel mannen en pompen zijn die de brand kunnen bestrijden.

Uit de stukken blijkt dat er twee ploegen zijn: één onderdijks en één bovendijks bij de keten. Er zijn dus twee ploegen van ongeveer vijftientig man bij betrokken.

Er worden vele namen genoemd die nog steeds in Hendrik-Ido-Ambacht bekend zijn!

Een afbeelding van zo'n houten pomp.

Van Deursen Van Vugt
 Bakker Dekker
 Vliegthart Bijkerk
 Van der Linden 't Hart
 Schorteldoek

Komt ook uw familienaam op onderstaande lijst voor?

Een document met de indeling van de manschappen van de brandspuit in 1775.

Branden

Op 15 maart 1729 hebben de keetmeesters van de Oosterse keten een nieuw reglement opgesteld, met de eisen waaraan de nachtwaker moet voldoen. Zo moet iedere keetmeester 's nachts een waker laten passen op hun keet. Wie dat niet laat doen, wordt gestraft met een straf door de gezamenlijke keetmeesters te nemen bij meerderheid van stemmen. Ondanks al deze voorzorgen, zijn er toch vaak branden geweest.

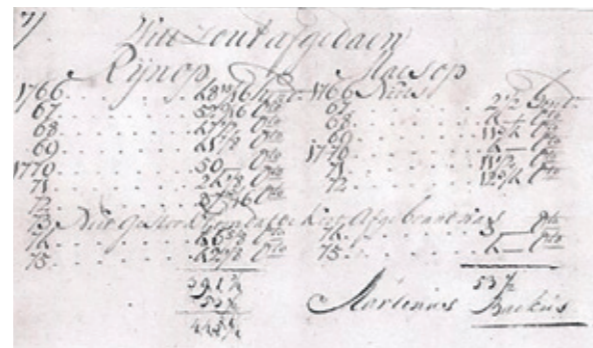
Bij welke keten de brand in 1845 (zie afbeelding) heeft gewoed wordt niet vermeld. Echter, de molen Welgelegen die achter het schip duidelijk zichtbaar is, doet ons vermoeden dat het hier de Oostkeetshaven betreft. Over de hevigheid laat de tekenaar geen misverstand bestaan: aan de overkant van de rivier was de brand duidelijk zichtbaar.

Brand in de zoutketen aan de Oostkeetshaven in 1845.

In het tienjarenoverzicht van keeteigenaar Martinus Bachus staat bij het jaar 1773: 'Niet gestookt omdat de Keet afgebrant was'. Ook de keet van de Fa. Kouwens en Van der Kaa met zes pannen is al eens volledig door brand verwoest en in 1809 verkopen de erfgenamen van Jacob Vriesendorp 'een derde deel van een afgebrante zoutkeet met zes pannen'. Wat die uitgebrante keet opracht? Ruim drieduizend gulden!

- Overigens heeft de familie er niet minder door gegeten, kijk maar naar de opbrengst van de hele verkochte boedel. Zo werd verkocht:
- 1 Een Huis op de Hooge Nieuwstraat
 - 2 Een Pakhuis aan de Walevest met een loods en het slop er naast
 - 3 Zaagmolen 'de Zwaan' boortoren in Tweekelo Dubbeldam
 - 4 de buitenplaats 'Van den Wal' onder H.I. Ambacht met alle bijbehorende zaken: boerenwoning, met een huis en poldertje.

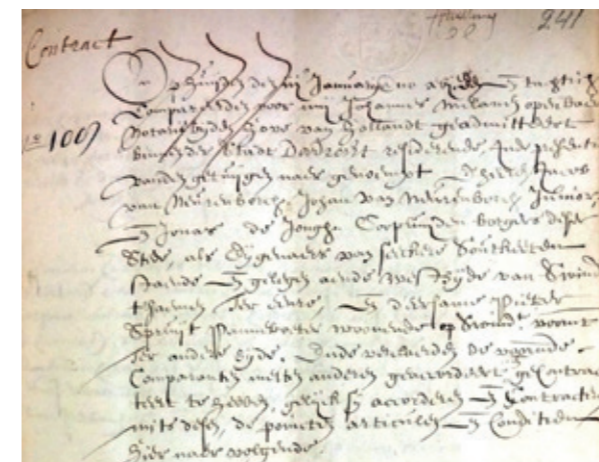

Tienjarenoverzicht van keeteigenaar Martinus Bachus.

5 Een zoutkeet met zes pannen, buitendennen en vrouwenhuisjes (dit deel was in totaliteit waard f 3333,-). Verder nog een derde deel van een afgebrante keet met zes pannen, gelegen naast die van Van Welzenis en Comp. Na aftrek van de schulden, die ongeveer de helft van de waarde aan bezittingen vertegenwoordigen, blijft er voor de erfgenamen nog f 417.925,13 te verdelen. Dit geeft een aardig idee van het vermogen van deze welgestelde Dordtenaren! Natuurlijk moest er onderhoud aan de keten en de haven worden gepleegd.

De Pannenboeter

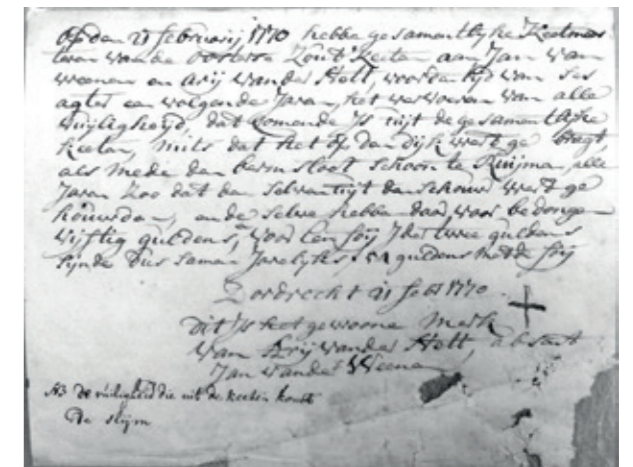
Een van de belangrijkste vakmensen was de pannenboeter. Wij zouden zeggen: de smid, want zijn hoofdtaak bestond uit het werkend houden van de zoutpannen. Zo'n groot stuk ijzer moest in delen waterdicht aan elkaar worden gemaakt door 'krammen' en andere hulpmiddelen, die de pannenboeter zelf moest vervaardigen. Daarvoor was Duits ijzer meer geschikt dan het Luikse. Of hij ook de platen zelf 'hol' moest smeden, staat niet vermeld. Uit de, bij notaris Johannes Melanen opgemaakte arbeidsovereenkomst op 03-01-1681, blijkt dat pannenboeter Pieter Spruijt uit Zwijndrecht, naast het gewone onderhoud aan de keet verantwoordelijk was voor onder andere het controleren van de aantallen tonnen turf en het tellen van de hoeveelheid kuipen zout water, die het waterschip had aangevoerd. Daarnaast moest Pieter ervoor zorgen dat de schippers die de reststoffen afvoerden, geen hele ladingen noteerden, wanneer hun schip maar half

Arbeidsovereenkomst van de pannenboeter.

geladen was. Deze werkzaamheden tegen een vergoeding van jaarlijks f 42,-. Voor het meten van de hoeveelheid witzout, die werd verkocht voor 28 stuivers en voor het grove zout 30 stuivers per ton. Daarnaast kreeg hij een vast loon van ongeveer 33 gulden per jaar en voor het maken van een nieuwe pan 200 gulden en een half vat bier, jaarlijks gratis 'haertbrant' en gratis huisvesting in het Smidshuis, gelegen naast de 'vrouwenhuisen', woningen waarin het vrouwelijk personeel in het 'saison' was ondergebracht. Het ijzer van de oude afgekeurde pannen, mocht Spruijt behouden en verkopen. Ook controle op het uitdiepen van de haven voor 1 april was zijn taak. Kortom: zonder pannenboeter geen zout(keet)!

Hiernaast het begin en het einde van de Arbeidsovereenkomst tussen Pieter Spruijt en de heren Jacob van Neurenberg, Johan van Neurenberg Jr. en Jonas de Jongh, eigenaren van de keet in Zwijndrecht.

Afspraak tussen twee lokale bewoners en de keeteigenaren over het jaarlijks opruimen van het vuil dat de zoutketen produceren.

Wat kosten al die zaken?

Er zijn een aantal afspraken over bepaalde werkzaamheden bekend. Voor het afvoeren van afval van de keten door Jan van Weenen en Arij van der Net is de hierboven zichtbare overeenkomst afgesloten. Zij kregen van de keeteigenaren jaarlijks vierenvijftig gulden om dit afval op te ruimen. Op den 21 februari 1770 hebben gesamentlijke Keetmeesteren van de oosterse zout keeten aan Jan van Weenen en Arij van der Nett, voor den tijd

van ses agter een volgende Jaren het vervoeren van alle vuiligheid, dat comende is uijt de gesamentlijke keeten, mits dat het op den dijk werd ge bragt als mede den bermsloot schoon te ruijmen, alle jaren zoo dat denselven uijt den schouw werd gehouwd, en de selve hebben daar voor bedongen vijftig guldens en voor een foij. Ider twee guldens Sijnde samen dus jaarlijks 54 guldens met de foij.

Dordrecht, 21 febr 1770

Nog wat andere prijzen:

Zo krijgt timmerman Jan Los voor een 1,25 dag arbeid: 1 gld. 5 st. en 4 penningen, iets meer dan het gemiddelde loon dat ongeveer 1 gulden per DAG is.

Voor het per kruiwagen afvoeren van de ‘soij’, (afval) en het storten in een Hoogaars, (een type schip) krijgen Jan van Weena en Arij van der Net één stuiver per kruiwagen. Per dag zullen ze dus ongeveer 20 kruiwagens moeten vol scheppen en over de Veersedijk naar het schip moeten kruien.

Op 13 maart 1728 is er de aanbesteding voor het maken van zestien of zeventien eikenhouten trappen tussen een paar zoutketen. In de aanbesteding staan de eisen voor de trappen omschreven: de lengte ongeveer zestien voet (ca. vijf meter), en de montage. Aanwezig zijn de timmerlieden Aert Rijke, Jan en Jurri Vogelzang en Pieter Kool. Laatstgenoemde neemt dit karwei aan voor 48 gulden. Volgens het contract mag hij het oude hout niet eens zelf houden. Op 22 januari 1774 wordt een contract gesloten voor het uitdiepen van de Oostkeetshaven over een periode van drie jaren. De haven moet aan het begin, april en tegen het einde van de werkzaamheden in november, op diepte worden gebracht. De klus wordt aangenomen door Klaas van der Wiel, Teunis Bijkerk en Krijn Stok voor 120 gulden per jaar, dus ieder voor eenderde deel ervan.

De bereiding van het zout

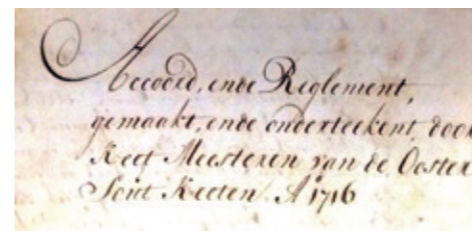
Hoe het maken van de diverse soorten zout verloopt, is niet bekend. Door toevoegen van bepaalde stoffen is de kwaliteit te verbeteren: van het fijne witte out (duurst) tot het grove zout voor de bereiding van kaas. De keetbaas hield dit recept angstvallig geheim, zo blijkt uit het archief: Raadgevingen aan mijn zoon ter opvolging aanbevolen bij het bestuur der zoutziederij

- 1 Of de pannen voor het grof of kaaszout op dezelfde warmte gehouden zijn. Een veranderlijke warmtegraad heeft een onregelmatige kristallisatie ten gevolge, waardoor gij klein zout verkrijgt. Schade: nutteloze brandstof. Houd de pekelen in de kuijpen steeds 16,5 graad, want bij minder gehalte moet men meer verdampen.
- 2 Bij het inloopen dient gij er op te letten dat er geen drab uit de kuipen in de pan komt. Onmogelijk om de schadelijke invloed daarvan, gebrek aan helderheid, te verbeteren. Laat dus de overgieting nooit uitsluitend aan het volk over, want in den regel zult gij zien dat het slecht gedaan wordt. Het is altijd nodig hierover zelf zorg te houden. Zorg ook dat er niet te veel wo(es)slijk in de kuipen komt want daardoor zoude gij te weinig zout krijgen en het zoude moeilijk zijn de pekelen op de begeerde sterkte te houden. Alles vereischt, zooals gij zien zult, zeer veel zorg; als men dat eenmaal gewoon is dan valt zij gemakkelijk.
- 3 De warmte leert men gemakkelijk kennen door nu en dan de warmte waar te nemen bij het opscheppen van zout uit de pan. Neem niet buitengewoon grote warmte. Bij al te grote warmte verdampt de pekelen te schielijk. Voor het grof zout moet gij u wachten al te versche pekelen te nemen. Neem daarvoor liever het overschot van boterzout.
- 4 Zorg dat er bij de pannen hier en daar putten zijn, opdat, wanneer zij lek worden, de pekelen niet verloren kan gaan en leg onder de pannen platen om te kunnen zien, waar zij lek zijn. Zijn de pannen uitgehaald, dan dient er iemand rond te gaan om nauwkeurig te onderzoeken of er ook ergens een lek te bespeuren is.
- 5 Ook aan de dennen moet veel zorg besteed worden, teneinde de klanten zoveel mogelijk oud zout te kunnen geven. Dat is voor de zoutzieder wel minder voordelig maar op den duur is het zijn belang: goede waar bindt de klanten, slechte waar doet hen verliezen. Dat geldt voor elke soort van zout, maar bovenal voor fijn zout. Vooral moet gij letten op het fijn-middel zout, daarnaar is dikwijls ongemeen veel vraag. Het grof-middel of wil men thans wat ligter dan vroeger, daarbij moet het geschulpt zijn. Om het die beide eigenschappen te geven legt men de pan

aan, als voor goed grof, maar iets warmer. Op den vijfde dag doet gij er 2,5 lepels ...?... in om het hard worden te bevorderen en het blank te houden in de hand te werken. Voor zwaarder zout, gebruikt gij drie á vier lepels.

Deel dit niemand mede, doe het altijd zelf en mogt gij door ziekte verhinderd worden, laat het dan door uwe zusters doen.

Je ziet het: zout maken is en blijft een vak in de familie! Maar, het gaat wel eens fout, zoals blijkt uit een notariële acte d.d. augustus 1678. Daarin protesteert schipper Henric Knop, ten huize van Jan Cloens, koopman te Dordrecht, over het zout dat hij van Cloens heeft gekocht. De beloofde kwaliteit wordt lang niet gehaald: het is ‘zwak, sleij en melig’ zout. Knop eist ander zout of korting op het geleverde van mindere kwaliteit. Het protest wordt door Van Son en twee getuigen bij Cloens aan huis afgeleverd en voorgelezen.

‘Accoord ende Reglement gemaakt ende onderteekent door keetmeesteren van de Ooster Sout Ketten. Anno 1716.’

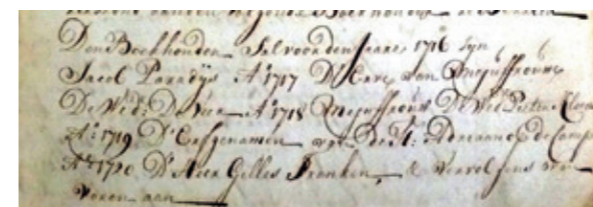
De boekhouding

Voor een ‘bedrijf’ met zoveel aparte eigenaren, is een goede boekhouding een vereiste, daarvan is men zich snel bewust.

Op 24 januari 1716 wordt dit probleem opgelost. Ieder jaar wordt een andere keeteigenaar als boekhouder met de administratie belast en na afloop van dat jaar, legt hij uiterlijk op 15 januari verantwoording af tijdens de vergadering van keeteigenaren in een Dordts ‘Koffijhuijs’.

Sommige kosten worden omgeslagen naar rato van het aantal pannen dat men bezit. We hebben het dan over de kosten van het onderhoud aan de haven,

Overzicht van welke keeteigenaar een boekhouder moet regelen voor de gezamenlijke keten over de jaren 1716-20.

de ‘vrouwenhuisjes’, het smidshuis enz. Alles wordt genoteerd door de boekhouder. Na de vergadering in Dordrecht wordt het verslag in een doos opgeborgen en aan de volgende boekhouder overgedragen. (Deze dozen worden in het Regionaal Archief Dordrecht bewaard, maar ze zijn helaas nog niet geordend en opgeslagen, zodat inzage moeilijk is.) Ook allerlei andere zaken worden geregeld, zoals het salaris van de boekhouder. In het daarvoor opgemaakte document wordt genoteerd wie en wanneer als boekhouder zal optreden. Voor het jaar 1716 is dat Jacob Paradijs, vervolgens in 1718 de erven van de weduwe Van de Veer, in 1719 de erfgenamen van Adriaan op de Camp, en Gilles Franken sluit de rij in 1720. Daarna gaan we weer van voren af beginnen.

Kennelijk kan niet iedere keeteigenaar een goede boekhouder leveren, want een aantal ondertekenaars komen in het lijstje boekhouders niet voor. Wel tekenen alle keeteigenaren uit 1716: Brantwijk van Blokland; Johannes de Veer; de weduwe van Pieter Kloens, Jan Kloens Mzn. en de eerste boekhouder Jacob Paradijs. Het systeem blijkt te voldoen, want in 1744 wordt het nog steeds gebruikt!

In een verslag uit genoemd jaar, komen we allerlei uitgaven tegen. Een aantal opvallende zijn: De bijeenkomst in het ‘Coffij Huijs’ in Dordrecht voor het presenteren van de jaarrekening kost 2 gld. 2 st.

Daniel van Snik krijgt 6 gld 8 st. uitbetaald; dit was vorig jaar ingehouden omdat hij het verwijderen van ‘slijm’ niet goed had gedaan. Betaald aan ‘het volk’ voor het testen van de brandspuiten 46 gld. 4 st. Is veel geld, maar er waren dan ook ongeveer 50 man bij betrokken!

Timmerman Jan van Weena ontvangt voor anderhalve dag werk aan de buitenkant van de haven 1 gld. 10 st. Hoeveel uren zal Gilles van der Wiel dan wel hebben gewerkt voor zijn vergoeding: 46 gld. 4 st.

Wel duur is het hout van Mattheus van Rees, houtkoopman in Dordrecht, dat nodig is voor reparatie aan de haven: 100 gld. 15 st. Rietdekker Pieter van der Linden heeft een halve dag gewerkt en materiaal geleverd: aan hem wordt uitbetaald 18 st. (een gulden kende ook toen 20 stuivers).

Een transportprobleem

In Dordrecht is een fluitschip geladen met zout ge-arriveerd. Een fluitschip is een vrij groot zeevarend schip met een smal dek en een rond voor- en achter-

Aelbert Cuyp, gezicht over de Maas bij Dordrecht (1650). De drukte op de Maas bij Dordrecht was zelfs voor veel schilders een favoriet onderwerp. Niet alleen moesten veel van die schepen in Dordrecht zijn, ook bij de Zwijndrechtse zoutketen was regelmatig sprake van filevorming en opstoppingen.

Een maquette van een fluitschip.

schip, waardoor de matrozen minder hoeven te lopen, dus zijn er minder bemanningsleden nodig. Ook al doordat de schepen van dennenhout zijn gemaakt in de Zaanstreek waar men veel ervaring heeft met scheepsbouw (de Russische keizer komt hier niet voor niets kijken!), zijn de vrachtkosten lager dan die van de Engelsen. Dit zeeschip past dus beslist niet in een haven ingericht voor de binnenvaart. Dus er moet lading

worden gelost in Dordrecht en dan naar bijvoorbeeld de zoutketen in Zwijndrecht worden gebracht met kleinere schepen. Dat dit kon leiden tot enorme opstoppingen, moge blijken uit het volgende verhaal.

De schippers Claas Jansz. Visser en Cornelis Rijcken uit Dordrecht verklaren op verzoek van koopman Jacob van Neurenberg dat zij in september 1679 beiden met hun 'ligterschuijtte hebben geligt uijt het boord van den fluitschepe de St. Marija van Brugge daer schipper was eene Laurens Snoeke, dat alsdoen met sout voor de rekening van de requirant geladen lag'.

Zij zouden het zout naar de zoutketen van Van Neurenberg in Zwijndrecht brengen om daar te worden gelost. Het was echter zo druk in de haven bij de zoutketen, dat schipper Visser elf en Rijke zelfs twaalf dagen hebben moeten wachten omdat 'sij de kaije niet eerder konden gebruiken'.

Zij laten dit noteren door notaris Petrus van Son, waarschijnlijk om te bewijzen, dat zij niets konden doen aan het oponthoud. In de marge staat wel een opmerking: *ende van welke losdagen, sij attestanten getuijgen dat de selve van de requirant danckelijk sijn voldaan en betaalt. Waarvan acte!*

De zoutkeet 'de Dolphijn'

De laatste zoutkeet in de Oostkeetshaven was de 'Dolphijn'. Deze zoutkeet, die onder leiding van de heer Van Epenhuysen stond, sloot in 1929 de deuren. Negen jaar daarvoor was ook de firma Gerrit Hoogstraten en Zoon, de een na laatste zoutkeet in dit gebied, buiten werking getreden. Op de volgende pagina volgen een aantal bewaard gebleven afbeeldingen van de Dolphijn.

Buiten het seizoen

Een zoutkeet oprichten is één, maar het benodigde ruwe zout moet wel worden aangeleverd bij de keet. Daar zijn zeevarende schepen voor nodig. Er zijn gelukkig wel scheepswerven in de stad, dus die kunnen de bouw verzorgen. Het nabouwen van de eerdergenoemde goedkope en economische fluitschepen is geen probleem. Dus dicht bij (Spanje en Portugal) of ver weg, geen probleem. Helaas, zout raffineren is alleen mogelijk van april tot november. Dus wat gaan we doen met die voor de wal liggende schepen? Hout halen in Noorwegen, of graan in

De gebouwen van de zoutziederij de Dolphijn (direct rechts) vanaf de andere kant, namelijk vanaf de Veersedijk, rond 1900. Links zien we de Oostkeetshaven, waarover enkele bruggen lopen. Helemaal linksachter zijn nog net de schoorstenen van de glasfabriek waar te nemen. Particuliere collectie.

De Oostkeetshaven met de zoutziederij de Dolphijn rond 1900. De Veersedijk ligt rechts van de afbeelding, links is in de verte de toren van de Dordtse Dom te zien en daaronder de verbinding van de haven met de rivier. Rechts zien we de rails, waarover de kiepkarren het zout en de kolen vanaf de kade naar de ziederij vervoerd werden. Daarvoor werden ook paarden als 'trekkers' gebruikt. Collectie Kees van der Leer

Groepsfoto van personeel zoutziederij 'De Dolphijn' omstreeks 1925. Bij deze afbeelding staan de volgende namen: v.l.n.r.: Jaap van de Linden; Dammes Baan; Aart Barendrecht; Piet Scheurwater; Luc de Heer; Willem Schrijvers; Hendrik Hoornaar en P. v.d. Linden. Zittend: ... Wirtz. Particuliere collectie.

Polen is een mogelijkheid, je kan ook de schepen inzetten voor de walvisvaart. En ook dat is lucratief. Al gaat het regelmatig niet goed. Zo kom ik het verslag tegen van een mislukte vaart naar Groenland. (Door mevr. Blokland-Visser overgenomen uit 'De Dordtse Jonas in Olie' door M. E. de Gruyl)

Opgetekend bij notaris Adriaen Besemer:

In augustus 1687 keert het fluitschip 'de Zee-egel' met Commandeur/Schipper Thomas Thomasz. Brulle uit Zwijndrecht leeg terug zonder vaten walvispek uit Groenland. De beide reders van het schip, Jan Cloens Jansz. en Adriaen Opde

Camp, eisen uiteraard een verklaring waarom er geen walvis is gevangen. Wat blijkt? De vorige reis was naar Frankrijk om daar een lading ruw zout te laden voor hun zoutkeet in Zwijndrecht. Op de heen- en de terugweg had het schip veel last van grote lekkages; de pompen functioneerden slecht. Na terugkeer in Dordrecht was schipper Thomas Thomasz. Brulle naar de blokmaker en tevens de fabrikant van de scheepspompen geweest voor reparaties, maar de blokmaker had het benodigde hout niet op voorraad. 'De Zee-egel' wordt toch klaar gemaakt om begin april 1687 als walvisvaarder naar Groenland te

vertrekken met 38 bemanningsleden en zes sloepen. Eenmaal bij Groenland aangekomen worden de problemen met de lekkage van het schip zo groot door de slecht werkende pompen, dat er geen walvis gevangen kan worden. De schipper besluit dan ook om schip en bemanning te redden, te keren en terug te gaan naar Dordrecht.

De verklaring wordt afgegeven door:

Commandeur/Schipper: Thomas Thomasz.

Brulle, 33 jaar

Stuurman: Cornelis Reijers uit Akersloot, 33 jaar

Scheepstimmerman: Hendrik Gerbrandss uit

Dordrecht, 28 jaar en zes andere bemanningsleden

Een flinke schadepost dus! Maar het verlies van een fluitschip met bemanning is ook kostbaar.

Ter indicatie een prijs: in 1720 heeft de firma Kool & de Grondt, zouthandelaren en reders te Dordrecht een fluitschip laten bouwen voor f20.500,-.

Het zoutwaterschip

Ook moet zeewater worden aangevoerd om de bonken ruwzout in op te lossen. Sommige eigenaren van Zoutketen hadden gezamenlijk een Zoutwaterschip. Bij de verkopen van zoutketen staat dan ook regelmatig vermeld dat er een deel van een waterschip bij hoort. Ook dat is vrij prijzig!

Zo kostte het nieuwe zoutwaterschip van de gebroeders Cloens, zouthandelaren uit Dordrecht, f3.400,-. Dit schip was nodig voor de werking van hun drie zoutketen (blijkt uit de nalatenschap van Cloens uit 1690). Ook moet het waterschip jaarlijks worden schoongemaakt.

Vervoer van het zout naar de afnemers

De export naar België en Duitsland gaat per schip. Nu is varen op de rivieren Maas en Rijn, een vak apart: je moet alle makkelijke en moeilijke delen van de rivier kennen. Onder andere daardoor zijn er Maas- en Rijnschippers. En die komen dus voor hun zaken in Dordrecht wonen. De families Cloens en Backus behoren tot de Maasschippers uit Limburg en Luik, die zich in het begin van de zeventiende eeuw blijvend vestigen in Dordrecht. Zo komt de familie Cloens vanuit Eysden in 1642 naar Dordrecht. Een neef van Pieter Cloens Jansz., Jan Backus Willemsz., Maasschipper/koopman, is afkomstig uit Steijn (Limburg).

Een einde en een nieuw begin.

De zoutketen zijn tot aan het begin van de twintigste eeuw in werking gebleven. Maar toen in 1919 zoutlagen in de Achterhoek werden gevonden, was dat de doodsteek voor het winnen van zout uit zeewater. De Dolphijn, de laatste zoutziederij in de Oostkeetshaven, sloot zijn deuren rond 1929.

Vervolgens heeft de Oostkeetshaven nog gediend als jachthaventje en later als haven voor binnenvaartschippers. Tegenwoordig ligt het eeuwenoude haventje er verlaten bij.

Een boortoren in Tweekelo

Het eerste zout werd gewonnen op 17 maart 1919. Het recept is veel simpeler dan dat van de zoutketen. Bij de zogenaamde oplosmijnbouw worden één of meerdere putten geboord tot in de zoutlaag. In deze put wordt water naar de zoutlaag getransporteerd. Het zout lost op in het water (uitlogen) en dit zogenoemde 'pekkel' wordt getransporteerd naar de verwerkingslocatie. Daar wordt het zout van het water gescheiden door het water te verdampen, dus op dezelfde manier als in de zestiende eeuw!

De boortoren in Tweekelo, waar op grote schaal zout mee wordt gewonnen.

De westelijke zoutketen bij Zwijndrecht en het conflict met een bijzondere papiermolen

Kees van der Leer

Al bijna zeven eeuwen lang slingert de dijk bij Zwijndrecht zich in vrijwel dezelfde bochten langs de rivier, die ongetwijfeld nog veel ouder is. In het voorjaar tooit het grastalud zich met uitbundig bloeiende witroze madeliefjes en gele paardenbloemen. De slootbermen onderaan de dijk blijven meestal niet achter en zorgen voor een overdaad aan geurig fluitenkruid. Toch was de dijk op zijn mooist toen deze nog rijk bekleed was met fraaie dijkhuizen, alleenstaand of in rijtjes. Het geheel vormde een bonte mengeling van woningen, winkels, cafés en fabrieken. Die zorgden voor de nodige levendigheid overdag en soms ook in de avonduren. Om bovenop de dijk te komen kon je, naast een enkele stenen trap, gebruik maken van diverse stoepen.¹

Vroeger was de kruin van de dijk een eenvoudig zandpad, later kwam er een moderne bestrating voor het toenemende verkeer. Dat er op en naast de dijk diverse molens hebben gestaan, is bekend: zo waren er de trasmolen Welgelegen bij de watertoren, korenmolen de Hoop even voorbij het

De Westkeetshaven met links de molen Rosenberg. Ansichtkaart, verzonden oktober 1906. Collectie auteur.

Veerplein, de rijstpelmolen Rosenberg bij de Westkeetshaven, de binnendijkse korenmolen Landzigt bij de Julianastraat, verderop de houtzaagmolen de Grienduil, en nog dichterbij de spoorbrug houtzaagmolen de Rietvink. Stuk voor stuk zijn ze verdwenen, omdat nieuwe technieken ze overbodig maakten. Dat geldt ook voor de zoutketen die tot 1958 hebben gestaan bij de Westkeetshaven. Dat ze hier al omstreeks 1590 zijn ontstaan is minder bekend. Over hun eeuwenoude historie is maar weinig geschreven. Ten onrechte! Het is een geheim uit mijn familieverleden dat mij al vroeg met de zoutketen in aanraking bracht. Dat die zoutketen in de zeventiende eeuw het einde betekenden van een bijzondere papiermolen, komt in het vervolg ter sprake.

Fietsen over de oude Ringdijk in de jaren '50

Mijn jeugdijaren, inmiddels al meer dan een halve eeuw geleden, bracht ik door onderaan de dijk dichtbij de Walburgpad, in de tuinderswoning Ravestein. Deze lag tussen twee dijkstoepen in: de ene stoep ging richting H.I. Ambacht en de andere voerde naar het oude centrum van Zwijndrecht en

De molen Welgelegen in wintertooi. Ansichtkaart, begin twintigste eeuw. Collectie auteur.

De tuinderswoning Ravestein met fluitenkruid in de slootberm. Foto auteur, circa 1960.

de pont naar Dordrecht. Deze twee symmetrisch gespiegelde stoepen waren ongetwijfeld te danken aan de deftige buitenplaats Van de Wall die hier in een ver verleden had gestaan en waarvan de sporen nog onder Ravestein lagen.² De deftige buitenplaats-eigenaar kon, dankzij de twee stoepen, met zijn rijtuig en paarden gemakkelijk rechts de dijk op en even gemakkelijk naar links.

De vele keren dat ik de dijk gebruikte, ging ik

De buitendijkse polder Walburg met de stadsgalg van Dordrecht. Binnendijks staat de buitenplaats Van de Wall met een trapgevel en een bijzondere toren. Fragment uit kaart door Jan Potter, 1584. Collectie Nationaal Archief.

Tuindershuizen, het Steegje. Ansichtkaart, verzonden juni 1911. Collectie auteur.

meestal naar rechts, fietsend naar de HBS in Dordrecht. Waarschijnlijk omdat het onderdijks wat meer beschut fietste, nam ik dan meestal niet de eerste stoep rechts, maar een verderop. Bij deze tweede stoep lagen benedendijks tuinderijen met een drietal woningen en daarnaast een rijtje huizen, het Steegje genaamd. Ik vond dit altijd een idyllisch plekje en een mooie herinnering aan de verdwenen buitenplaats Lugtenborgh die hier vroeger stond.

Verderop liep de Onderdijkse Rijweg dood op een opslagterrein van Van Leeuwen Buizen. Hier moest ik dus wel via de stoep de dijk op. Boven-dijks stond een klein stukje terug, naast de ingang

De stoep naar de dijk bij 'het Steegje'. Dit deel van de dijk zou eerst circa 1933 worden bestraat en heette tot die tijd de Zanddijk. Aan het eind van de rechter rij huizen staat de kruidenierswinkel van de zusters Van Rijs, na 1945 Boertje. Ansichtkaart, circa 1910. Collectie auteur.

Het hoge pakhuis van zaadhandel Van der Giessen. Foto, jaren '60. Collectie Kees Popijus.

van het Noordpark, de winkel van Sperwerkruidenier Boertje, met de pakkende reclamezin: 'de Sperwer spiedt, naar wat u voordeel biedt'. Boertje was populair bij kinderen omdat hij 'verrassingspakketten' verkocht met een groot vraagteken en de wervende tekst: 'Wat zal ik bevatten?'. De inhoud bestond meestal uit snoep of klein speelgoed. Verderop fietste ik langs de geheimzinnige, hoge pakhuizen van zaadhandel Van der Giessen aan de linkerkant met een dubbel zadeldak en heel veel ramen, die ik er 'middeleeuws' vond uitzien. Steevast wierp ik daarna een blik naar links op de buitendijks gebouwde watertoren met daarnaast het

zwembad, met een ondiep bad voor de kleintjes en 'het diepe' voor de gevorderden. Menigeen heeft hier leren zwemmen, maar ook de zandbak met schommel en wip was een geliefde plek op zonnige dagen.

Boeiend vond ik altijd de wetenschap dat hier vanouds grienden

Een mooie handstand op de duikplank van het Zwijndrechtse zwembad. Foto, jaren '60. Collectie auteur

en gorzen lagen, aanwassen, ofwel noorden, waarvan de graaf in zijn bedijkingsbrief van 1332 had bepaald dat deze het eigendom zouden worden van de gezamenlijke ambachtsheren. Pas veel later ontdekte ik dat hier de buitenplaats de Hermitage heeft gelegen met een mooie tuin en elzenbomen langs de rivier. Tot in de jaren vijftig stond hier eveneens de stellingmolen Welgelegen met zijn kenmerkende houten omloop.

De Zwijndrechtse watertoren met op de achtergrond de molen Welgelegen. Ansichtkaart, verzonden juli 1903. Collectie auteur.

Minstens zo intrigerend vond ik de plek tegenover de watertoren. Dat hier vroeger aan de dijk de oostelijke zoutketen hadden gestaan en dat hiervoor de nog steeds bestaande Oostkeetshaven was aangelegd, wist ik toen al wel, maar de precieze verhalen daarover schreef ik pas jaren later.³ Ik ontdekte toen ook dat dit gebied tot circa 1833 bij Hendrik-Ido-Ambacht heeft behoord.

Verder fietsend zag ik rechts al snel de Reestoep, in oude stukken ook wel de Roodestoep genoemd. Omdat deze naar het Slagveld leidde, werd de naam Reestoep in de volksmond al snel omgezet in Slagveldstoep. Links stonden twee lange blokken huizen met twee woonlagen. Aardig vond ik altijd de kleine mensenkopjes, die als decoratie boven de deuren en ramen waren aangebracht en die mij altijd ietwat streng nakeken.

Deze huizen waren gebouwd voor de werknemers van de glashut en werden daarom de Huttershuizen genoemd. Die glashut met zijn bijzondere piramidevorm had buitendijks achter deze woonhuizen gestaan, maar was toen ik over de dijk fietste,

Rechts op de dijk staan de Huttershuizen, twee woonlagen hoog. Ansichtkaart, verzonden februari 1908. Collectie auteur.

allang verdwenen. Dit gold ook voor de buitendijkse buitenplaats Sorghlust die naast de glashut had gestaan, met wel dertien ramen die uitzagen op de rivier. En met een brede veranda over de hele breedte van de voorgevel.

Ondertussen passeerde ik nog enkele dijkhuizen met winkels en verderop de dijkboerderij van Schouten, een laag gebouw met drie markante dakkapellen. Links zag ik de Nieuwstraat, met op de hoek bloemenmagazijn Bakker. Terwijl ik, verder doorfietsend naar de pont, het Veerplein naderde, vroeg ik mij steevast af hoe de rivier eruit zou zien als ik bovenaan de Veerstoep zou aankomen. Vandaar uit zag je altijd in een oogopslag hoe het er voor stond. Het was toen nog de tijd dat de waterstand sterk kon verschillen, van de ene dag op de andere. Zo'n extra hoge waterstand was zeer imponerend en vooral die dagen zijn me levendig bijgebleven. Vaak stond het halve Veerplein dan

Het Veerplein met op het eind de pont en rechts de winkelgalerij en het Witte Paard. Ansichtkaart, verzonden mei 1946. Collectie auteur.

De buitenplaats Sorghlust met schuin erachter de piramidevormige glashut. Ansichtkaart, verzonden mei 1903. Collectie auteur.

onder water. Aan boord van de pont komen, werd op zo'n dag een hele onderneming. Je moest dan over sterk doorbuigende hulpplanken vanaf het hooggelegen trottoir naast de winkelgalerij uit 1931 bij de aanlegsteiger zien te komen.

Gelukkig waren er bootslui in de buurt met hoge lieslaarzen om de helpende hand te bieden. Maar hoe de waterstand ook was, steeds wierp ik een blik op het hoge gebouw dat stond aan het eind van de winkelgalerij: Het Witte Paard, dat in die tijd een drukkerij herbergde, maar vanaf de bouw in 1902 tot circa 1940, een befaamd hotel-café-restaurant met feestzaal was. Menig Zwijndrechtse familie heeft hier een vrolijke feestavond meegemaakt om een heugelijke gedenkdag te vieren. Ook mijn grootouders Van der Leer vierden hier hun 25-jarig huwelijksfeest, op 12 mei 1936.⁴

Verder fietsen over de Ringdijk

Toch gebeurde het in mijn HBS-jaren meerdere keren dat ik niet afsloeg naar het veer, maar verder fietste over de Ringdijk, met een bijzonder einddoel. Daarbij passeerde ik diverse bekende winkels, waaronder BBB ofwel 'Bergs Betere Bakkers-producten' op de hoek met de Langeweg stoep. Verderop zat kapper Meijer, waar ik als kind op een, voor mijn gevoel, gevaarlijk hoog hobbelpaard werd gezet, terwijl mijn vader werd geknipt.

Ik herinner mij ook nog rijwielhandel Plomp en verderop het hoge pand met manufacturenzaak Mol. Waarschijnlijk was het hier dat ik als kind voor het eerst op schoot mocht zitten bij een heuse Sinterklaas. Kort daarna volgde bazar Grens, een zaak

De dijk even voorbij het Veerplein. Rechts bij uithangbord 'Scheren': kapsalon Meijer met in de deur 'knecht' Bolder. Ansichtkaart, verzonden augustus 1925. Collectie auteur.

altijd volgestouwd met een warwinkel aan veelsoortige artikelen. De winkel waar ik het meest kwam, was boekhandel annex bibliotheek Bos, naast het Pekelslop, waar ik vrijwel iedere week langs ging om boeken te lenen en eerder geleende boeken terug te brengen.

Meestal fietste ik na de boekhandel nog even door om een blik te kunnen werpen in de altijd

fleurige etalage van de bloemenwinkel met de toepasselijke naam: de Eeuwige Lente.⁵ Maar eerlijk gezegd was het vooral het geheim uit mijn familie-verleden dat mij ieder keer weer noopte verder te fietsen dan boekhandel Bos. Iedere keer weer werd ik getrokken naar de Westkeetshaven en de zoutketen die daar in mijn HBS-jaren nog stonden. Hier had in haar jeugd jaren, tot aan haar huwelijk met mijn grootvader Leendert van der Leer, mijn grootmoeder Cornelia Arbach gewoond, in een dijkhuis bij de zoutketen. De plek was logisch: haar vader Johannes Arbach⁶ was hier keetbaas en volgens de familie verhalen kende hij het zoutgeheim dat hem als keetbaas was toevertrouwd.

Met niemand mocht hij dit eeuwenoude geheim delen, omdat het van levensbelang was voor de unieke zoutproductie. Maar ook al eerder, toen ik van dit alles nog niets wist, raakte ik als kind gefascineerd door deze plek. Ik weet nog goed hoe ik met mijn vader mocht meerijden in de vrachtauto over de dijk en hoe ik plotseling hoog boven de weg vanaf de rivier een vreemde vierkante open buis zag. Door de bodem van gaas zag ik hoe in de lucht

Rechts aan de dijk het hoge en lagere pand van manufactuur Mol, daarna volgen bazar Grens, het Pekelslop, verwijzend naar de zoutketen en boekhandel Bos. Foto, jaren '60. Collectie Kees Popijus.

Foto boven: De Westkeetshaven met links aan de dijk de zoutketen. Ansichtkaart, begin vorige eeuw. Collectie auteur.

Foto rechts: Johannes Arbach met zijn echtgenote Anthonia van Es, vermoedelijk in hun huwelijksjaar 1884. Foto familiearchief Van der Leer.

over mijn hoofd heen, door deze buisconstructie een geheimzinnig voertuig langzaam voortbewoog, richting donkere gebouwen, die op en aan de binnenkant van de dijk stonden. Later begreep ik dat dit een railsysteem was, waarmee de zoutketen met kiepkarren hun brandstof vanuit een schip in de Westkeetshaven hoog over de dijk heen naar de keten vervoerden. Maar voor mij maakte dit alles

van dit stukje dijk bij de haven een mysterieuze plek met een aantrekkingskracht en herinneringen, die niet meer weggingen, zelfs niet nadat alles aan die dijk in de jaren '60 werd weggevaagd door een ongekende kaalslag, waarbij uiteindelijk ook de Westkeetshaven verdween.

Zout en zoutproductie

Vanwege de conserverende en smaakversterkende eigenschappen, is zout al eeuwenlang een geliefd product. De oudste sporen van zoutwinning zijn gevonden in China en dateren van 5500 voor Christus. Ook de oude Egyptenaren kenden het zout dat zij niet alleen gebruikten voor het conserveren van voedsel, maar ook voor het mummificeren van hun geliefde doden.

Omdat het zout kostbaar was en algemeen begeerd, werd het al snel gebruikt als betaalmiddel onder andere door de Kelten en door de Romeinen. Romeinse soldaten ontvingen zelfs hun salaris in de vorm van zout. Het woord 'zout' ofwel 'sal' is dan ook afgeleid van het Latijnse woord voor salaris: salarium. Ook in latere eeuwen bleef het een begeerlijk product waar veel handel in werd bedreven.

De westzoutkeet te Zwijndrecht. Over de dijk heen loopt een 'luchtransportrails'. Aquarel Clement Bezemer, circa 1960. Particuliere collectie.

Turfsteken, snijden en drogen. Aquatint L. Portman, 1816. Collectie auteur.

In Nederland werd in de middeleeuwen op grote schaal zout gewonnen uit het zilte veen, met name op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Een ander woord voor veen is derrie ofwel darink, vandaar dat men deze methode darinkdelven noemt. Bij deze methode werd het zoute veen uitgestoken en gedroogd. De zouthoudende turf werd vervolgens tot as verbrand en vermengd met zout zeewater. De aldus ontstane vloeistof, de zel, werd ingedampt in platte ijzeren open pannen waaronder een vuur werd gestookt, het zogenaamde zel-barnen. Deze pannen stonden in simpele gebouwen, de

zogenaamde zoutketen. Door de grote hoeveelheid veen dat hierdoor in de kustgebieden werd uitgestoken, raakte de kust ernstig 'verzwakt' waardoor bijvoorbeeld de Sint-Elisabethsvloed in 1421 grote schade kon aanrichten.

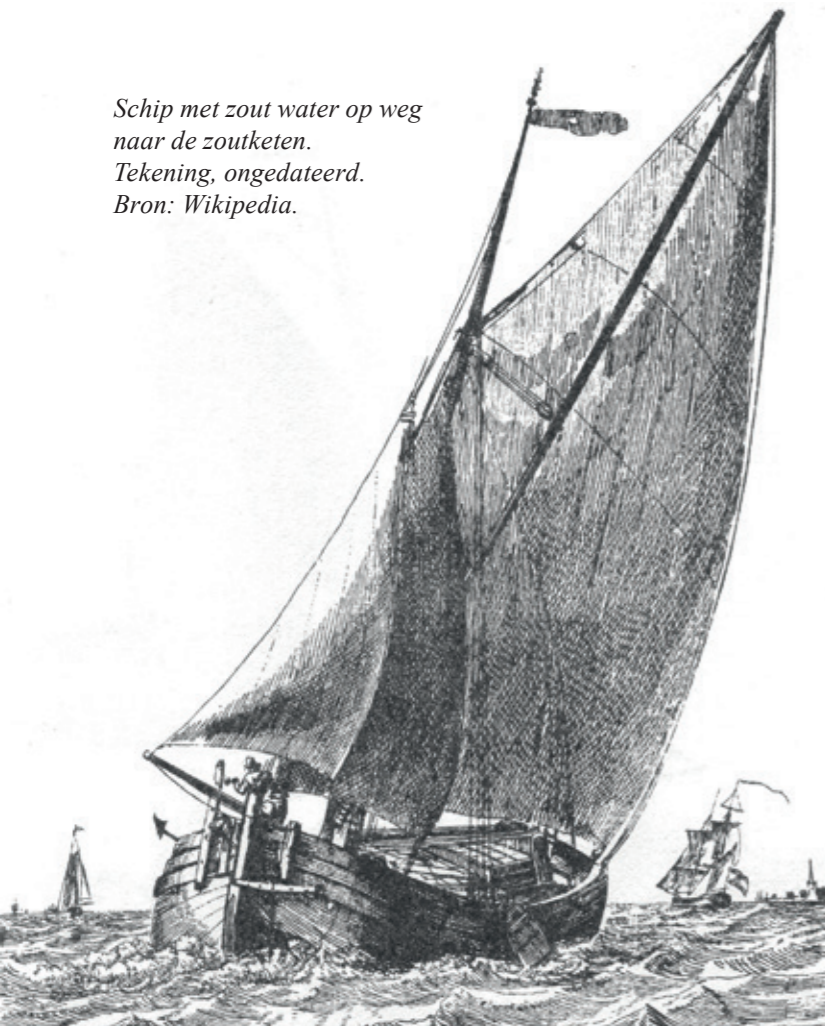
Het darinkdelven werd uiteindelijk door Karel V vanaf 1515 verboden. Intussen was Dordrecht in de dertiende eeuw een belangrijk centrum geworden van de handel in zout. Dit was vooral te danken aan de instelling van de grafelijke zoutmaat, in de Dordtse Toltoren, ten behoeve van de tolcontrole.⁷ Dit leidde in feite tot een soort 'stapel' van het Zuid-Hollandse en Zeeuwse zout in Dordrecht.

Nadat het darinkdelven was verboden en het zoute veen niet langer als grondstof voor de zoutbereiding kon dienen, werd overgeschakeld op zeewater en klipzout opgelost in water. Deze zouthoudende vloeistof werd pekkel genoemd. De hierop volgende zoutbereiding geschiedde nog steeds met de open-pannenmethode, met wederom als hoofddoel het water in de pekkel met een turf- of kolenvuur verdampen zodat de zoutkristallen achterbleven. Deze activiteit werd het zieden genoemd en zo kwam ook de naam zoutziederijen in zwang. Door bepaalde bijmengselen, waarvan het geheim angstvallig als het 'zoutgeheim' werd behoed

Zoutbereiding in de open pannen van de Zwijndrechtse keet. Foto, twintigste eeuw. Collectie Museum de Vergulde Swaen.

Schip met zout water op weg naar de zoutketen.
Tekening, ongedateerd.
Bron: Wikipedia.

Zoutketen naar Zwijndrecht

Algemeen wordt aangenomen dat Thomas Gramaye in 1571 de eerste zoutkeet vestigde in het toenmalige Schildmanskinderen Ambacht, aan de binnenkant van de dijk, aan de oostkant van het Zwijndrechtse Veer, recht tegenover de plek waar eeuwen later de Zwijndrechtse watertoren zou worden geplaatst.

Op 2 april 1590 verleenden dijkgraaf en hoogheemraden van de Zwijndrechtse Waard eveneens toestemming aan de Dordtse kooplieden Gilles Rees en Herman van der Wolde om op de dijk in Schobbelands Ambacht, aan de westzijde van het Veer een 'nieuwe zoutkeet' te bouwen.⁸ Kort hierna volgde een tweede keet. Dat juist deze plekken aan de dijk werden uitgekozen, had een bijzondere reden. Sowieso was het een gunstige ligging tegenover Dordrecht, in die tijd de belangrijkste handelsstad van Holland. Bovenal was de ligging aan de rivier belangrijk voor de aanvoer van het ruwe zout.⁹ Dit ruwe zout werd per schip aangevoerd en aan de rivieroever, zoals

door de keetmeester, kon de kwaliteit van het zout worden beïnvloed. Ook de watertemperatuur speelde hierbij een rol.

Om fijn zout te bereiden moest de temperatuur dichtbij het kookpunt liggen. Dit proces vergde circa zes uur. Voor grof zout was een temperatuur van 40-70 graden voldoende, hetgeen een langere indampingstijd van soms enkele dagen betekende. Nadat voldoende zout op de bodem was afgezet, werd dit met behulp van een schuif aan een lange steel, de zogenaamde laik naar de kant geschoven en vervolgens uit de pan geschept. Hierna werd het zout te drogen gelegd in de zogeheten 'dennen'. Gedurende het indampen zette zich op de bodem van de pan regelmatig een harde laag van gips en bijzouten af. Dit 'keetspek' moest geregeld met hamers en koevoeten voorzichtig worden verwijderd, waarna het vaak werd verkocht als liksteen voor het vee. Dat het stoken met turf tot ernstige luchtvervuiling leidde, werd al snel duidelijk toen de eerste zoutketen naar Zwijndrecht kwamen.

eerder beschreven, in turfgestookte pannen ingedampt. Ook voor de afvoer van het uiteindelijk verkregen zout was de rivier onmisbaar.

Vandaar dat Gramaye in 1571 voor een goede aan- en afvoer recht voor zijn zoutkeet de Oostkeetshaven liet graven, in 1590 gevolgd door Rees en Van der Wolde die ten behoeve van hun keten de Westkeetshaven aanlegden. Deze havens kwamen te lopen door de 'twaalf roeden' de strook grond direct aan de buitenzijde van de dijk.¹⁰ Voor het doorgraven van deze twaalf roeden werd toestemming verkregen van de eerder genoemde dijkgraaf en hoogheemraden. Maar er was nog meer toestemming nodig want tussen de twaalf roeden en de rivier lagen de grondaanwassen van de gezamenlijke ambachtsheren en ambachtsvrouwen.

De uitvaart van de te graven havens kwam daar dwars doorheen te lopen. Maar ook dat bleek geen probleem: de gezamenlijke ambachtsheren en -vrouwen verleenden gul, steeds voor een groot aantal jaren tegelijk, toestemming voor doorvaart.

Uiteraard verloren zij daarbij hun eigen belangen niet uit het oog. In ruil voor die vergunning diende jaarlijks op de dag van de beestenmarkt¹¹ aan elke ambachtsheren een vat zout afgeleverd te worden, vrij van accijns, in Dordrecht, waar de meeste ambachtsheren een woonhuis hadden. Daarnaast moest jaarlijks eveneens een geldbedrag betaald worden aan genoemde ambachtsheren.

Waarom genoemde keetsheren niet kozen voor een vestiging in Dordrecht zelf had een duidelijke reden: in Dordrecht bestond grote weerstand tegen de komst van zoutketen, omdat dergelijke keten groot brandgevaar meebrachten en bovendien het stoken van turf onder de zoutpannen ernstige luchtvervuiling veroorzaakte. Dat bracht schade toe aan kwetsbare bedrijven als blekerijen. Van hun verzet tegen de vestiging van zoutketen zijn diverse voor-

beelden bewaard gebleven. Dit verzet had effect. Dat bleek in 1586 toen de Dordtse overheid overging tot ophoging en inrichting van het Nieuwe Werk, het gebied vlakbij de rivier recht tegenover Zwijndrecht. Daarbij werd uitdrukkelijk bepaald dat op dit Nieuwe Werk geen zoutketen mochten worden gevestigd. Overigens zouden, zoals uit het vervolg zal blijken, dijkgraaf en hoogheemraden van de Zwijndrechtse Waard ook al snel geconfronteerd worden met de nadelige kanten van een zoutkeet.

Interessante bepalingen

De vergunning die Gilles Rees en Herman van der Wolde in 1590 kregen, bevat een aantal interessante bepalingen.¹² Zo werd afgesproken dat genoemde Dordtse kooplieden een nieuwe zoutkeet in Schobbelands Ambacht mochten plaatsen, binnendijks,

De dijk bij Zwijndrecht met links het Zwijndrechtse veer en iets verderop de Westkeetshaven, met aan het eind daarvan de zoutkeetgebouwen. Het gebouw links daarvan is vermoedelijk een schuur van de papiermolen. De Molensteeg rechts is de voorloper van de Lindelaan. Detail uit kaart Symon en Cornelis Jansz, 1592. Collectie Nationaal Archief.

vanaf het huis en erf van de erfgenamen van Cornelis Rycken en zuidwaarts tot aan het erf en huis van de weduwe en erfgenamen van Anthonius Corn. Molensteegh, ter lengte langs de dijk van twaalf roeden. Daarbij werd aangegeven dat Rees en Van der Wolde met hun ‘timmerage’ aan de zuidkant een roede afstand moesten houden van het erf en de keten van genoemde weduwe Molensteegh.

Hieruit blijkt dat er al eerder een zoutkeet in Schobbelands Ambacht stond, vandaar dat er in de vergunning voor Rees en Van der Wolde wordt gesproken over een ‘nieuwe’ zoutkeet. Onbekend is wanneer de oudere zoutkeet van Molensteegh werd gesticht. Wellicht stond deze er ook al toen Gramaye in 1571 zijn zoutkeet verderop bouwde. Ongetwijfeld waren het echter vooral de twee keets-havens die werden aangelegd, die hebben geleid tot een grote bloei en uitbreiding van de zoutketen in de Zwijndrechtse Waard.¹³ Verder bevat de vergunning bepalingen over de minimale breedte die de dijk moest behouden en regelingen om te voorkomen dat de ‘drop’ ofwel het water dat van het dak van de keet afliep, de dijk zou aantasten. De bakken en waterputten moesten met tras, een soort cement, worden gemetseld. Wat betreft de vergunning voor de haven werd bepaald dat deze uitsluitend mocht worden gebruikt ten behoeve van de zoutketen. Wel mochten de keeteigenaren de ‘aanwassen en het slijk’ ter breedte van de zoutketen desgewenst ‘betelen en beplanten’. Na eventuele beëindiging van de overeenkomst zou deze beplanting zonder enige vergoeding toekomen aan de ambachtsheren.

Overigens werd de vergunning voor het gebruik en de doorvaart van de haven verleend voor twaalf jaar en diende deze steeds om de twaalf jaar verlengd te worden. Dit geschiedde op 6 april 1602, maar deze vergunning zelf is verloren gegaan. Toen op 24 juli 1613 opnieuw werd verlengd, bleken Rees en Van der Wolde het veld geruimd te hebben. Als nieuwe eigenaren werden in 1613 genoemd: Hendrick van Dilsen, Jacob Sonneman, Jacob Trip, Jacob van Meeuwen en Gysbert van Scharlaken. Genoemde heren verlengden de overeenkomst inzake het gebruik en de doorvaart van de haven dit keer voor 18 jaar. Gedurende deze periode dienden zij wel de dam ofwel het havenhoofd aan de westkant op hun kosten te onderhouden.

Verder werd bepaald dat de jaarlijkse levering van een vat zout aan elk van de elf ambachtsheren ook mocht worden vervangen door een bedrag, te weten voor elk vat zout ‘1 pond Vlaams à 6 Carolus guldens’.

Conflicten met de naburige papiermolen

De komst van de westkeet ging echter niet zonder slag of stoot. Dat had alles te maken met de papiermolen die eerder in 1586 door Hans van Aalst was gebouwd aan de dijk te Schobbelands Ambacht, aan de noordoostkant van de plek waar Rees en Van der Wolde zo’n vier jaar later, in 1590, hun zoutkeet aanlegden. Hans van Aalst was een bekwaam papiermaker, die voor het Spaanse geweld was gevlucht uit Antwerpen, waarna hij zich kort voor 1586 in Dordrecht had gevestigd.

Voor een molen in zijn eentje was hij niet kapitaalkrchtig genoeg, maar dankzij de financiële steun van de Dordtse molenaar Jan Lupaert werd in 1586 de papiermolen in Schobbelands Ambacht gerealiseerd. Kort daarvoor had het Dordtse tweetal ‘octrooi gekregen voor vijf jaren om allerlei soorten grijs papier te maken zonder dat anderen het mochten namaken.’¹⁴ Jan Lupaert beëindigde al snel de samenwerking. Voor hem kwam als financier in de plaats de Dordtse twijnder Cornelis Adriaensz. Dit bleek in 1587 uit een akte waarin Geertken Willemsdr, weduwe van Cornelis Rijckaerts,¹⁵ een perceel grond naast de molen verkocht aan ‘de papiermakers Hans van Aalst en Cornelis Adriaensz.’

Deze papiermolen in Schobbelands Ambacht was een bijzondere molen, de allereerste die in Holland werd gebouwd. Het was geen windmolen met wieken maar een ‘getijdenmolen’, met een haventje of bassin in de rivier, waarbij gebruik werd gemaakt van het verschil tussen eb en vloed, dat vroeger in de rivier groter was dan tegenwoordig. Door de vloed werd het bassin met water gevuld en bij eb liep dit bassin weer leeg. Deze ebstroom leverde de energie voor het bewegen van een water-rad, met een diameter van circa drie meter, dat door een drijfmechanisme op de juiste hoogte werd gehouden.

Het waterrad van de molen kon via een nokken-as de stampers in twee bakken aandrijven. In deze

Hamberbakken met nokkenas van een papiergetijdemolen en een papierpers. Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

bakken werden lomp ‘vervezeld’ door langdurig stampen met houten hamers. Vervolgens werd het papier geschept, geperst en gedroogd. Het stampen in de bakken zal zich hebben afgespeeld in een molenhuis aan de rivier, het scheppen en persen wellicht ook. Het drogen geschiedde in een droog-schuur die binnendijks stond dichtbij de plek waar kort daarna de zoutkeet van Van Rees zou worden gebouwd.¹⁶ Bij dit drogen van het papier werd buitenlucht over de droogzolder geleid. Deze lucht diende uiteraard zuiver te zijn en geen verontreinigingen te bevatten.

Hans van Aalst heeft niet lang in de molen gewerkt. In 1589 vertrok hij naar Tiel, nadat hij zijn eigendomsaandeel had verkocht aan Frank van Muylwijck, die de papiermolen in Schobbelands Ambacht voortzette samen met Cornelis Adriaensz. Kort daarna begonnen de problemen.

Zoals eerder beschreven, bouwden Gilles Rees en Herman van der Wolde in 1590 hun zoutkeet aan de dijk, dichtbij de plek van de papiermolen. Aanvankelijk leek dit wel samen te gaan. Maar toen Gilles Rees zijn zoutkeet wilde uitbreiden met een nieuwe schuur en twee nieuwe pannen noordoostwaarts tot aan het erf van de papiermolen, kwamen de papiermakers in het geweer. Zij protesteerden heftig in niet mis te verstane woorden tegen de uitbreiding van de zoutketen zo dicht bij hun molen:

door die nieuwe ‘timmerage’ zouden zij groot nadeel ondervinden omdat het papier door de damp en de rook die uit deze nieuwe keten in de molen zouden ‘vallen’ helemaal ‘bedorven’ zou worden. Hierdoor zou hun handel worden ‘teniet gedaan’ en zou de molen uiteindelijk ‘in onbruyck’ geraken.

Rees, die ondertussen gewoon doorging met de uitbreiding, beweerde dat hij de schoorstenen zo hoog zou optrekken dat de burenen geen last zouden hebben van rook of damp, temeer daar hij geen turf zou stoken maar steenkool, dat maar weinig rook veroorzaakte. De dijkgraaf en de hoogheemraden van de Zwijndrechtse Waard velden in 1594 een Salomonsoordeel. De papiermakers kregen gelijk. De rook uit de keten was schadelijk voor hun papierproductie. De zoutkeetbazen mochten echter doorgaan mits zij de papiermakers volledig schadeloos zouden stellen door de ‘molenromp’ en bijbehorende schuur te kopen. Zo geschiedde in 1595. Gilles Rees kocht de romp, de schuur en het

erf van de molen, zowel binnen- als buitendijks. Het binnenwerk van de molen en de gereedschappen mochten de papiermakers meenemen om elders te gebruiken voor de papierfabricage. Het lijstje dat hiervan werd opgesteld, vermeldt onder andere de ‘stampers met de wendelaars’ en ‘het grote rad met schijfloep met de as’, waaruit duidelijk blijkt dat het hier om een getijdenmolen ging.

Aldus raakte de papiermolen aan de dijk in ‘onbruyck’ en bleek hoe profetisch de woorden van de protesterende papiermakers waren geweest.¹⁷ Gilles Rees verkocht in maart 1613 zijn zoutketen voor een deel aan zijn zwager Isaac Flamingh.¹⁸ In dit deel was begrepen het erf van de papiermolen en het erf van het huisje waar men eertijds papier in

De dijk met dijkbebouwing bij Zwijndrecht. Daaronder een uitvergroting. Tussen de Langeweg en de Molensteeg ligt de Westkeetshaven met de zoutkeetgebouwen. Links daarvan aan de noordoostkant staat vermoedelijk de schuur van de papiermolen. Detail uit kaart Symon en Cornelis Jansz, 1593. Collectie Nationaal Archief.

lijmde. Een maand later verkocht Flamingh een en ander weer door aan Mateus Rees. Inmiddels was de onttakelde romp [behuizing] van de molen afgebrand, vermoedelijk tezamen met twee zoutpannen. Dat bleek toen Mateus Rees op 4 mei 1613 via notaris Eelbo aan Jacob van Meeuwen ‘twee afgebrande zoutpannen en een afgebrande papiermolen’ verkocht.

Samenwerking in de zeventiende eeuw

Vanaf het begin vertoonden de Zwijndrechtse zoutziederijen een duidelijke groei. Dat blijkt onder andere uit de stijging van het aantal zoutbedrijven en het aantal keetmeesters, maar eveneens door de toename van het aantal zoutpannen.¹⁹ In 1602 telde men in de westketen drie keetmeesters, in 1615 vijf, in 1645 tien en een jaar later twaalf. De eerder-

De dijk bij Zwijndrecht met de Westkeetshaven en de zoutkeetgebouwen. De papiermolen is inmiddels verdwenen. Detail uit kaart Symon Jansz, 1611. Collectie Nationaal Archief.

genoemde gunstige ligging van de zoutketen aan de rivier tegenover Dordrecht en de toenemende rivierhandel waren belangrijke oorzaken van deze groei.

De maatregelen die Dordrecht nam om ‘oneerlijke concurrentie’ van elders tegen te gaan waren ook een goede bijdrage. Vooral werd opgetreden tegen handelaren die zout aanboden buiten de

Dordtse stapelmarkt om. Maar bovenal speelde de onderlinge samenwerking tussen de zoutkeeteigenaren een positieve rol. Deze samenwerking werd gestimuleerd doordat de Westkeetshaven gezamenlijk bezit was met doorvaartrecht van de ambachtsheren, een recht dat regelmatig gezamenlijk moest worden verlengd.

De onderhoudskosten van de haven, de kaden, de kranen en de havenhoofden werden omgeslagen over de keeteigenaren. De eigenaren bezaten gezamenlijk een baggerschip dat de haven op voldoende diepte moest houden. Tevens was in 1643 gezamenlijk een schip in gebruik genomen waarmee zeewater kon worden aangevoerd. Ook was er sprake van een waterbak waarin gezamenlijk dit zoute zeewater kon worden opgeslagen. Op andere terreinen werd eveneens samenwerking gezocht. Zo werden in 1615 door de keeteigenaren Hendrick van Dilsen, Jacob Sonneman, Jacob Trip en Jacob van Meeuwen samen een ‘panneboeter’ uit Arnemuiden ingehuurd, die hun pannen moest onderhouden en repareren. In 1645 werd de gezamenlijkheid geformaliseerd door de oprichting van een sociëteit van zoutzieders met een eigen bestuur. Doel was te komen tot nog meer afspraken over gezamenlijk onderhoud van keten en havens, gezamenlijke inkoop van turf en goede afspraken over brandveiligheid.²⁰

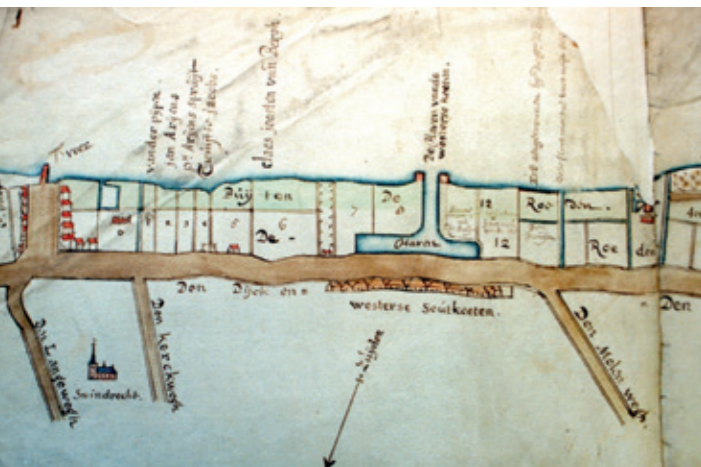
Deze gezamenlijkheid leidde ongetwijfeld tot kostenvoordelen. Zoals hierna nog kort zal worden aangestipt, liep de samenwerking zelfs uit op prijsafspraken, die de winstgevendheid eveneens ten goede kwamen.

Meningsverschillen

Toch bleven ook meningsverschillen niet uit. Zo ontstond in 1624 een geschil tussen de ‘panneluyden’ Hendrick van Dilsen en Jacob van Meeuwen aan de ene kant en Jacob Trip en Jacob Sonneman aan de andere zijde. De onenigheid ging over het herstel van een vervallen kademuur aan de landzijde bij de tuin van Trip en Sonneman tot aan de hoek van de haven. Trip en Sonneman, die samen vijf pannen hadden tegen de zeven van Van Dilsen en Van Meeuwen, wilde slechts 5/12 van de kosten betalen. Om proceskosten te voorkomen, riepen de heren de bemiddeling in van de schout.

Deze bepaalde dat de reparatie van de huidige schade door ieder voor de helft moest worden betaald, maar dat in het vervolg de kosten van vernieuwing of reparatie verdeeld zou worden naar rato van het aantal pannen.

In 1643 beschikten Jacob Trip en Jan van Meeuwen bij de Westkeetshaven nog steeds over vijf zoutpannen, die echter een kwart groter waren dan vroeger gebruikelijk was. Zij wilden het aantal pannen flink uitbreiden. Naar de mening van beide heren was de productie van de zoutketen al zodanig toegenomen dat de Westkeetshaven te klein was geworden. Zij eisten van de andere keeteigenaren dat zij zouden deelnemen in een vergroting van genoemde haven. Tevens wilden zij bij laden en lossen voorrang voor de twaalf 'oude pannen'. De tegenpartij, onder wie Govert en Mathijs Sonneman, voelde daar niet voor. Uiteindelijk kregen Trip en Van Meeuwen gelijk van de Dordtse rechter.

De dijk met de Westkeetshaven en de 'westerse' zoutketen. Links het Veerplein en de Langeweg. De oude Molensteeg rechts is inmiddels omgedoopt tot Molenweg. Detail uit kaart M. van Nispen, 1682. Collectie Waterschap Hollandse Delta.

Een soortgelijke kwestie speelde in 1687. Ditmaal ging het over de verdeling van het bedrag dat jaarlijks gezamenlijk was verschuldigd aan de ambachtsheren voor de 'invaart' van de Westkeetshaven. Na overleg werd een overeenkomst gesloten waarbij werd afgesproken dat in het vervolg dit bedrag zou worden verdeeld naar rato van het aantal pannen. Dit aantal werd uiteraard ook in de overeenkomst vermeld: Jacob van Meeuwen had

drie oude en acht nieuwe pannen, Pieter de Bruyn: drie oude, Hendrick Terwen: elf, Johan Neurenbergh en Jonas de Jongh: zeven en Johan Cloens: zes.²¹ Totaal 38 pannen. In 1696 werd vastgelegd dat ook voor de verdeling van de kosten van de stadsboom en beschoeiing van de keetshaven het bedrag eveneens omgeslagen zou worden volgens het aantal pannen. Ditmaal luidde de opsomming van de nu 42 pannen: Jacob van Meeuwen: drie oude en acht nieuwe pannen, Pieter de Bruyn: drie oude, Johan Clectcher en de weduwe van Jonas de Jongh: zeven, Hendrick Terwen voor zichzelf als in huwelijk hebbende de weduwe van Adriaen Braets: elf, de weduwe en kinderen van Jan Erkelens: drie oude en een nieuwe, Johan Cloens: zes.

De familie Trip

Het is niet de bedoeling in deze bijdrage uitvoerig stil te staan bij de vele eigenaren die de westzoutketen hebben gekend in de vele eeuwen van hun bestaan van 1590 tot 1958. Bovendien is van velen slechts de naam overgeleverd. Een aardige uitzondering vormen de gebroeders Elias en Jacob Trip over wie het nodige bekend is.²²

Elias Trip werd omstreeks 1570 geboren in Zaltbommel; zijn broer Jacob zag hier zo'n zes jaar later het levenslicht. Vader Jacob was poorter van Zaltbommel en vermoedelijk schipper. Moeder Jacoba de Kock was afkomstig uit de gegoede burgerij van Zaltbommel. De broers groeiden op tot bedrijvige ondernemers, die zich vooral toededen op de handel via de grote rivieren, die hen regelmatig naar handelssteden bracht als Luik, Dordrecht en Amsterdam.

Omstreeks 1592 trouwde Elias met Maria de Geer, een jongedame uit Luik. Het echtpaar ging wonen in Dordrecht, waar Elias na enige tijd een huis kocht aan de deftige Wijnstraat. Zij kregen tenminste vijf kinderen. Na het overlijden van Maria in 1609 hertrouwde Elias in 1611 met de Dordtse lakenkoopmansdochter Alithea Adriaensdr. Uit dit huwelijk werden nog zeker vier kinderen geboren. Geen van deze kinderen zou een belangrijke koopmansrol spelen. In 1614 werd Elias benoemd tot bewindvoerder van de Oost-Indische Compagnie en verbleef hij regelmatig te Amsterdam, hoewel hij aangeduid bleef als koop-

Jacob Trip en zijn echtgenote Marguerite de Geer. Schilderijen Rembrandt van Rijn, 1661. Collectie National Gallery, Londen.

man te Dordrecht. Waarschijnlijk reisde hij veel heen en weer tussen deze belangrijke handelssteden. Elias overleed in 1636 te Amsterdam.

Jacob Trip verhuisde evenals zijn broer Elias naar Dordrecht maar wanneer precies is onbekend. In 1603 huwde hij te Dordrecht Marguerite de Geer, een zus van schoonzus Maria. Evenals zijn broer kocht Jacob een huis in de Wijnstraat. Het echtpaar bracht twaalf kinderen voort. Met name twee van hun zonen zouden zich verdienstelijk maken in de handel, te weten Louis en Hendrick. Zij vestigden zich allebei in Amsterdam, dat zich in deze Gouden Eeuw ontwikkelde tot een rijke koopmansstad. Hun vader Jacob overleed te Dordrecht in 1661.

Westketen in handen van de Trippen

De eerste signalen dat Elias en Jacob zich met het zout inlieten, dateren van rond 1600. In dit jaar verkocht Elias, samen met de Dordtse koopman Willem van Dilsen een met zout geladen Maas-schip. Van Dilsen was eigenaar van een zoutkeet. Twee jaar later, toen dit tweetal wederom zout verkocht, werd Elias Trip zelf eveneens eigenaar

van een zoutkeet genoemd.²³ Deze keet aan de Westkeetshaven had hij vermoedelijk gekocht van Hendrick Jobsz. Ook broer Jacob verwierf een zoutkeet die naast die van Elias was gelegen. Elias heeft zijn keet niet lang behouden. Reeds in 1612 verkocht hij zijn zoutkeet aan Jacob Sonneman.²⁴ Deze Sonneman wordt dan ook, evenals Jacob Trip, vermeld bij de vijf keeteigenaren in de eerdergenoemde overeenkomst met de ambachtsheren in 1613. Aardig om te melden dat uit de verkoopakte aan Sonneman blijkt dat naast de eigenlijke keet een groot pakhuis stond, een tuin met een boomgaard en een gemeubileerd zomerhuisje. Deze mooie plek aan de rivier werd door de keeteigenaar dus als een klein buitenplaatsje benut. Iets dergelijks gebeurde ook aan de Oostkeetshaven waar de buitenplaats de Hermitage werd aangelegd.²⁵

Jacob Trip heeft de zoutproductie lang voortgezet. Ook hij zocht samenwerking met nabij gesitueerde zoutzieders. Zo besloten in 1645 tien zoutproducenten, onder wie Jacob Trip, onderlinge afspraken te maken over verkoopvoorwaarden, zoals de standaardmaat die zij zouden aanhouden.²⁶

De westelijke zoutketen te Zwijndrecht. Rechts het Huis Meerdervoort. Detail kaart anoniem, zeventiende eeuw. Collectie Nationaal Archief.

Een jaar later werd dit 'conditiekartel' uitgebreid tot een prijskartel. Zes zoutzieders kwamen overeen hun witzout uitsluitend te leveren tegen een minimumprijs van f 420,-. Voor contante betaling werd een maximale korting van 9% afgesproken.²⁷

In 1657 werd in de zoutkeet van Jacob Trip gewerkt met zes pannen. In ditzelfde jaar droeg de toen 81-jarige Jacob de zoutkeet met bijbehorend woonhuis, tuin en arbeiderswoningen, over aan zijn zoons Louis en Hendrick. Zij breidden het aantal pannen direct uit. De zaken bleven goed gaan. In 1668 werden nogmaals vier pannen bijgebouwd en werd een nieuwe keet in gebruik genomen. Toen Hendrick in 1666 overleed, trad zijn weduwe, Johanna de Geer, voor hem in de plaats, later haar zonen Mathias en Jacob. Laatstgenoemden gingen zich vooral met de grondstofaankopen bezig houden. Veel grofzout werd gekocht op de Dordtse stapelmarkt, waarschijnlijk werd er ook wel uit het buitenland gehaald. Later kwam de eigenlijke bedrijfsleiding vooral te liggen bij Johan van Neurenbergh, een zwager van Louis.²⁸ Hij werd genoemd als keetmeester van Louis en Johanna, toen in 1670 gezamenlijke afspraken werden gemaakt met een panneboeter voor het onderhoud van 28 pannen in vijf keten.²⁹ Maar ook voor de Trippen kwam aan dit alles een eind. Waarschijnlijk omdat

Louis en Jacob voornamelijk in Amsterdam woonden en Mathias in Stockholm verbleef, verslaptte hun belangstelling voor de Zwijndrechtse keten en nam de winstgevendheid af. In maart 1680 verkochten zij uiteindelijk hun keten met toen in totaal tien pannen. Van deze tien pannen werden er zeven gekocht door Johan van Neurenbergh en Jonas de Jongh. Drie kwamen in handen van Cornelis Terwen.

Het vervolg in de achttiende eeuw

In het voorgaande werden vooral de Zwijndrechtse zoutketen in de zestiende en zeventiende eeuw belicht. Ook in de eeuwen daarna waren deze keten markant aanwezig als een belangrijke economische activiteit en bron van werkgelegenheid. Dat er nog steeds werd samengewerkt blijkt uit de vele vergaderingen van de keetmeesters, waarvan interessante verslagen en financiële overzichten bewaard bleven.³⁰

Een belangrijk onderwerp was de haven. Regelmatig werden contracten afgesloten voor onderhoud en reparatie van kaden en beschoeiing en het op voldoende diepte houden van de haven. Zo werd in februari 1707 met steenbakker Dirk Verruyt, wonend 'over Meerdervoort' overeengekomen dat deze acht jaar lang de haven zou uitbaggeren tot een diepte van 8 voet. Alleen op sommige plekken zoals bij de trap zou het minder diep mogen zijn. In 1716 werd

een nauwkeurig bestek opgemaakt voor het vernieuwen van de palen aan de oostzijde van het hoofd tot aan de hoek. Ook de trap aan de westkant moest vervangen worden. Huybert de Haan mocht als laagste bieder het werk uitvoeren. Voor de registratie van de kosten en de verdeling over de keeteigenaren werd een afzonderlijke boekhouder aangesteld. Vanaf 1711 geschiedde dit bij toerbeurt door een van de keetmeesters. Uit een van deze financiële overzichten uit 1715 blijkt dat onder de vergaderkosten de wijnconsumptie de hoogste uitgaaf was (17 gld. 6 st.), gevolgd door kreeft (5 gld. 10 st.) en witbrood met olie, azijn, kaas en boter (1 gld. 7 st.). Een fooi voor 'de meyt int coffy huijs' ontbrak evenmin (1 gld. 7 st.). Omdat de kosten werden verdeeld naar evenredigheid van de pannen worden deze eveneens vermeld met de eigenaren. Zo blijken in 1715 de in totaal 35 pannen als volgt verdeeld: erfgenamen Pieter de Bruyn: acht,

Cletcher en Santheuvel: zes, Adriaan Braats: vier, Corstiaan Backus: vier, Adriaan van Claveren: vier, weduwe Braats en Zoon: drie, Pieter en Jan Cloens: zes. In de notulen van 28 maart 1719 staat te lezen dat de heer Backus bij het plaatsen van zijn nieuwe dennen [droogplaatsen voor zout] zonder toestemming landvesten heeft afgezaagd waardoor ook de stadsboom is losgeraakt. Uiteraard volgde herstel op zijn kosten.

Op 26 juli 1719 was er brand in de keet van de heer De Bruyn, waardoor enkele brandemmers verloren zijn gegaan en ook brandspuiten beschadigd raakten. Een fooi voor degenen die hielpen blussen was voor gezamenlijke rekening. Gebleken was dat het blusmateriaal in slechte staat verkeerde.

Inspectie, reparatie en aanvulling waren dringend nodig. Besloten werd een jaarlijks onderhoud van dit materiaal voor de komende twaalf jaar op te dragen aan Aart Ryken voor 6 gld. per jaar. Uit de notities wordt duidelijk dat de keetmeesters over een gezamenlijke brandweer beschikten met eigen blusmateriaal. Er was een brandspuit bovendien en een benedendijks. De oudste lijst met een opsomming van het brandweerpersoneel dateert van 1711.

Met naam en toenaam worden de 40 man opgesomd, verdeeld in opzieners en assistenten, slangenvoerders en pompers. In de lijsten staan bekende Zwijndrechtse familienamen als De Bont, Van Epenhuysen, De Groot, Baas, Vogelsang, Droogendijk, Euser, Baan, Van Noort, Los, Van Wingerden, Van Nugteren, Bezemer, Bakker, De Waard, De Klerk, Van Dalen, Van Dam en Van Loon.³¹ Daarnaast zijn er ook niet met name genoemde 'vrouwen en jonkvrouwen tot aan lengsters van het water tot bij de spuiten'. Regelmatig werd gecontroleerd en geoefend. Dit was hard nodig want gezien de vele branden die werden gerapporteerd, waren de zoutketen brandgevaarlijk.

Zo was er in 1725 voor de tweede keer brand in de keet van De Bruijn, in 1772 brandden vier pannen van Adriaan Braats af, zes jaar later acht. In 1805 werden zes pannen van Lidt de Jeude en zes pannen van Kouwens en Van der Kaa een prooi van het vuur.³²

Een bijzonder punt van aandacht in de vergaderingen waren de schepen in de haven. Dat was vaak een heel gedrang. In de vergadering van 21 maart

Zwijndrecht-Schobbeland en de Keetshaven. Tekeningen A. Schoemaker, circa 1730. Particuliere collectie.

De Westkeetshaven met diverse vrachtschepen. Links binnendijks de zoutketen. Ansichtkaart, verzonden augustus 1912. Collectie auteur.

1725 werd besloten dat de schepen met zout water en de turfschepen na te zijn gelost niet in de weg mochten gaan liggen. Later werd dit gepreciseerd en werd bijvoorbeeld bepaald dat bepaalde schepen tijdens het stoken van de pannen niet mochten lossen.

Taxatie en registratie in 1733

In 1733 trokken taxateurs op last van de overheid door het gehele land om nauwgezet al het onroerend goed opnieuw te nummeren en te taxeren ten behoeve van de belasting op deze goederen. Ook 'Schobbelant, nu Swijndregt' werd bezocht. Op de lijst staan ook de zoutketen ofwel zoutpannen met een nummer en met de eigenaren en de belastbare 'huurwaarde' genoteerd. Onder 'Binnendijks' staan vermeld: nr. 85 Adriaan Braats: vier pannen voor 32 gld., nr. 86 de kinderen van Jan Cloens: vijf pannen voor 40 gld., nr. 87 Jan de Bruijn: zeven pannen 56 gld., nr. 92 Jan Hardus: vier pannen 32 gld., nr. 94 Corstiaan Baccus: zes pannen 48 gld., nr. 96 Simon Faey: zes pannen 48 gld., nr. 98 Adriaan Braats Jacobsz: drie pannen 24 gld., nr. 100 de kinderen van mevrouw Van den Santheuvel: drie pannen 24 gld., nr. 101 de weduwe van Elias van

Attenhoven: vier pannen 32 gld. Opgeteld waren er in 1733 dus in de westketen 42 pannen, die elk werden getaxeerd op 8 gld. huurwaarde.

Buitendijks bij de keten blijkt Jan de Bruijn ook nog te bezitten een panneboetershuisje, een huis plus stal en een koetshuis. De huizen die de meeste keetheren bezaten bij hun zoutkeet staan ook op de lijst vermeld, maar zijn hier voor de overzichtelijkheid weggelaten. Overigens werd in latere jaren veelal in de lijst aangetekend als een keet verdween door brand of afbraak of wanneer er werd bijgebouwd. Zo is nr. 85 in 1772 verbrand, in 1773 zijn er acht opnieuw gebouwd die vijf jaar later opnieuw zijn afgebrand. Later schijnt toch weer een herbouw te hebben plaatsgevonden. De zeven pannen van nr. 87 werden in 1767 afgebroken, de zes van nr. 96 verdwenen omstreeks 1802. De vier pannen van nr. 92 werden in 1737 met één 'verhoogd' ofwel uitgebreid.

De faam van de Zwijndrechtse zoutketen

Hoe befaamd de Zwijndrechtse zoutketen waren bleek omstreeks 1793 toen L. van Ollefen zijn *Nederlandsche Stad- Dorp-beschrijver* publiceerde.

Dit tafereel, het welk ons 't bleejend ZWIJNDRECHT toont, Een dorp, vaak van den ramp, die andren trof, verschoond. Herinnert ons Gods gunst, die wij in 't zout ontvingen, Hier. Hoofdzaak van 't bestaan der meeste dorpelingen; Terwijl een vruchtbare grond, den arbeid ruim betaalt, En onbedorven smaak op keurlijk moes onthaalt.

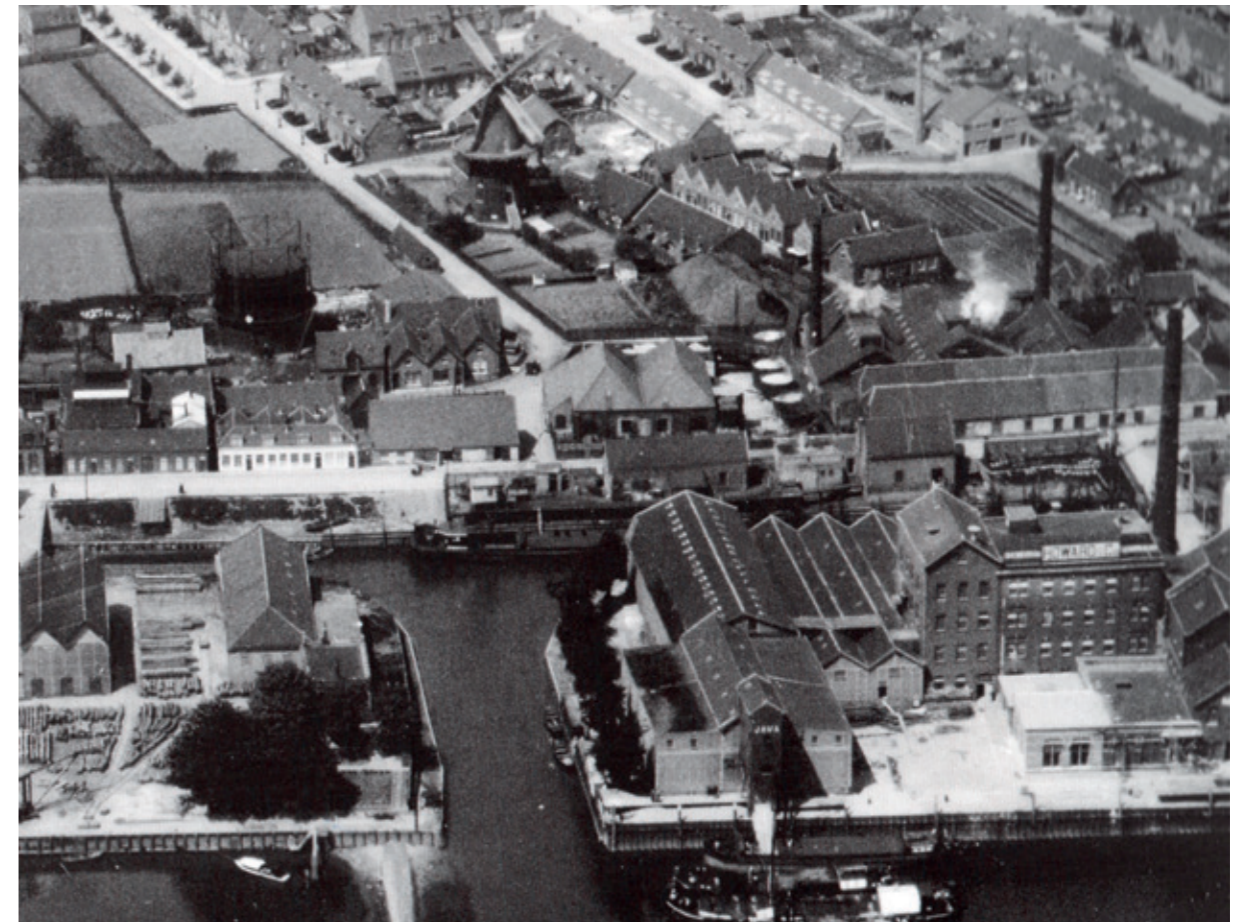
Het dorp Zwijndrecht met veerplein en links molen de Hoop. Gravure A. C. Brouwer in L. van Ollefen, de *Nederlandsche Stad- Dorp-beschrijver*, 1793. Collectie auteur.

Zwijndrecht herinnerde de schrijver aan het kostbare zout dat hij een gunst van God noemt. 'De voornaamste bezigheden van de inwoners bestaan voornamelijk in de warmoezierderij, of tuinderij en in de zoutketen. Deze keten verdienen bijzondere aandacht. Niet ten onrechte zegt een Hollands spreekwoord, dat zout beter dan goud is. En een zekere dichter heeft op goede grond van dat onontbeerlijk voortbrengsel, tegelijk van natuur en kunst, aldus gezongen:

*Wilt gij een blijk van Gods goedheid voor de zwakke sterveling,
Het zout, het dierbaar zout, is 't zeker waarin hij die gunst ontving:
Het beste voedsel blijft beveiligd voor 't bederf van slechte aard,
Is gezondheid u iets waardig, 't zout is u dan alles waard.'*

Lovend is Van Ollefen over de vrouwen 'die in de zoutketen zo sterk meewerken dat zij de mannen kunnen beschamen. [...] Zij dragen zakken van 200 ponden zwaar en varen met de schuiten zo sterk

De Westkeetshaven met rechts binnendijks de langwerpige gebouwen van de zoutkeet Nooit Gedacht van Van der Minne voorheen De Bondt. Bovenaan staat molen Landzigt. Luchtfoto in Kees van der Leer, *Zwijndrecht van boven bekeken* (2005).

en druk dat de noestigste mannen hen daarin niet zouden kunnen overtreffen. Het aanvoeren en verkopen van groenten zorgt eveneens voor veel drukte, waaraan het afleveren van het bereide zout en het aanvoeren van de vele turf enz, welke in de keten gebruikt wordt, ook veel toevoegt.' De zoutketen trekken volgens Van Ollefen veel bekijks 'en worden door vreemdelingen zeer druk bezocht. Hetgeen hierin veler aandacht trekt is de kleding der vrouwen, die zoals opgemerkt is, in die fabrieken zware arbeid verrichten. Deze kleding bestaat voornamelijk in een bruine broek; verder lopen zij blootsvoets.' Van Ollefen vermeldt niet dat de arbeidsomstandigheden voor deze vrouwen erbarmelijk waren. Voor een karig loon stonden zij urenlang bij extreem hoge temperaturen met grote houten lepels te roeren in de 'ziedpannen', veelal in de rook en in de tocht. Tijdens nachtelijke uren werd gewerkt bij het licht van olielampen. Tot hun taak behoorde ook het aanslepen van turf voor het vuur en het wegslepen van nat zout naar de droogruimten, de dennen.

Op weg naar het einde

In de negentiende eeuw verdween geleidelijk aan de een na de andere zoutkeet door brand, opheffing of samenvoeging met een ander. De Dolphijn, de laatste oostkeet verdween voorgoed in 1929. De westketen hebben het langer volgehouden. Hiervoor werd al beschreven hoe de nrs. 87 en 96 werden afgebroken in 1767 resp. in 1802 en niet meer herbouwd.

De zoutkeet Nooit Gedacht van Van der Minne, voorheen De Bondt, kort voor de afbraak. Verderop zijn de luchttransportrails over de dijk heen zichtbaar. Foto's, eind jaren '50. Collectie Kees Popijus.

Bijzondere aandacht verdient nr. 101, de vier pannen van de weduwe van Elias van Attenhoven.

Op 7 juni 1790 werd in deze zoutkeet Cornelis de Bondt keetbaas en zoutmeter. Zoutkeet 101 zou weliswaar in 1894 worden opgeheven, maar voor de voortgang is van belang dat Johannes, de zoon van Cornelis de Bondt, in 1823 eigenaar werd van een eigen keet en wel keet nr. 86.³³ De advertentie waarin deze zoutkeet op 1 juli 1823 te koop werd aangeboden, gaf de volgende beschrijving: 'Een zeer beklante Zoutkeet van vier Pannen, met acht Kuipen, drie Woestbakken, een Waterbak, acht Dennen, Turfhokken [...], genaamd NOOIT GEDACHT [...] aan de Westkeets-Haven [...].' Bij de keet hoorde ook een hecht en sterk huis en erf waarbij nog een 'Den voor het Boterzout', gelegen tegenover de keet, plus een stukje vruchtbaar moesland achter de keet.³⁵

Later werd keet Nooit Gedacht overgenomen door Johannes' zoon Cornelis. Uiteindelijk werden alle nog resterende westketen via overname door De Bondt verenigd in zijn zoutziederij Nooit Gedacht. Zo werd in 1834 zoutkeet nr. 85 wellicht gecombineerd met nr. 94 overgenomen. In 1846 werd ook keet nr. 92 toegevoegd.³⁶

Aardig om hier de bekende Zwijndrechtenaar G. Los te citeren. Hij schreef: 'Vergun mij nog even mede te delen, dat de zoutzieders zeer geziene en voorname dorpsbewoners waren. Zij hadden soms een eigen equipage [rijtuig met toebehoren], gingen veel schieten, zelfs de latere heeren als Pieter van

Epenhuijzen, wonende op den Konijnenberg en Cornelis de Bondt, wonende aan den Langeweg, hadden een jachtkamer in het huis dat zij bewoonden.'³⁷

In 1895 deed Cornelis de Bondt de keten van Nooit Gedacht over aan Louis van der Minne. Nooit Gedacht heeft het nog volgehouden tot 1958. In dit jaar werd de zoutproductie te Zwijndrecht voorgoed beëindigd. De concurrentie van met name de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie, dat het steenzout uit de bodem van Boekelo haalde, was niet meer vol te houden. Laatstgenoemd bedrijf verwierf het productierecht en de klandizie van Nooit Gedacht, waarna het vuur onder de Zwijndrechtse zoutpannen voorgoed werd gedoofd.

Een laatste fietstocht

In de jaren '90 heb ik nog één keer over de Ringdijk gefietst, vanaf Walburg tot aan de dijkstoep naar het station. Ik had bewust een mooie voorjaarsdag gekozen, een dag waarop het talud van de verhoogde en verbrede dijk zich uitbundig toot in het geel van de paardenbloemen en het wit van het fluitenkruid. Maar die mooie kleuren konden niet verbloemen de treurige leegte op al die plekken waar eertijds de kleinschalige dijkhuizen en de zoutketen hadden gestaan met elk hun eigen historie en belevenissen. Alles is kort na de watersnoodramp van 1953 overhaast en ondoordacht weggevaagd. De laatste zoutketen werden omstreeks

Bericht in het Vrije Volk van 21 april 1958 over de sloop van de Zwijndrechtse zoutketen. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

1958 afgebroken. Slopers wilden om te mogen slopen zelfs geld toegeven.

Wat wel bewaard bleef, is het mooie uitzicht over de rivier op Dordrecht met zijn statige gevelrij aan de waterkant die al eeuwenlang de oude verhalen herbergt en koestert. De Zwijndrechtse zoutketen ontberen zulke monumenten in steen en leven slechts voort in de herinneringen, archieven en geschriften.

Noten

- 1 De bekendste stoepen zijn: de Walburgpadstoep, de stoep bij Ravestein, De Reestoep, de Langewegstoep ofwel de Rotterdamsewegstoep, de Veerstoep, de Kerkstraatstoep, de Kempenstoep, de Julianastoep, de Huttenstoep, de Lindelaanstoep en de stoep naar het Stationsplein.
- 2 Zie over de buitenplaats Van de Wall o.a.: Drs. C. L. (Kees) van der Leer, ‘een mysterieuze buitenplaats in het volgerland van Heer Oudelands Ambacht’, in: *Swindregt Were*, jrg. 8, nr. 2 (1994), p. 22-25 alsmede Drs. C. L. (Kees) van der Leer, ‘De tuinen van Meerdervoort’, in: *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden I* (1994), p. 86-88.
- 3 Zie Drs. C. L. (Kees) van der Leer, ‘Van buitendijkse buitenplaats naar beoogde bouwlocatie’, in: Drs. C. L. (Kees) van der Leer, B. Wouda, H.C. Popijus, *Trotse Toren Trilogie* (1997), p. 9-39.
- 4 Het Witte Paard werd in 1976 gesloopt om plaats te maken voor een appartementencomplex. Zie hierover: Walter van Zijderveld, *Het Veerplein* (2018), p. 315-336. Zie over de winkelgalerij: Zijderveld (2018), p. 337-373.
- 5 Zie voor meer informatie over winkels op de Ringdijk: H. C. Popijus, ‘De Ringdijk, Zwijndrechts eerste winkelcentrum’, in: *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden III* (2007), p. 267-324, alsmede H. C. Popijus, *Zwijndrecht. Van buurtwinkel tot buurtsuper* (2016).
- 6 Johannes Arbach werd op 26 juli 1856 geboren in Westmaas, alwaar hij op 9 mei 1884 huwde met de in 1858 te Mijnsheerland geboren Anthonia van Es. Op 25 februari 1885 werd hun oudste dochter Cornelia geboren. Op 17 januari 1886 volgde een tweede dochter Anna. In 1890 werd eveneens te Westmaas een zoon Johannes geboren die echter jong stierf. Op 21 mei 1891 werd het gezin ingeschreven te Zwijndrecht: vader Johannes (dagloner), moeder Anthonia en hun twee dochters Cornelia en Anna. Ook Johannes’ vader Klaas kwam mee. Hij was op 14 juli 1817 geboren te Klaaswaal. In Zwijndrecht werden in het gezin van Johannes en Anthonia nog geboren Jannigje, op 29 mei 1895, en Gerrit, op 9 mei 1899. Dochter Cornelia Arbach huwde op 11 mei 1911 in Zwijndrecht met de op 1 september 1884 alhier geboren Leendert van der Leer. Zij werden mijn grootouders.
- 7 Kees Bras, *Geschiedenis van zoutwinning rond Dordrecht en Zoutziederij in Zwijndrecht, van ca. achtste eeuw tot heden* (onuitgegeven notities, z.j.) dateert het instellen van de zoutmaat rond 1273, maar hij acht een eerdere datum, bijvoorbeeld circa 1232 goed mogelijk.
- 8 Deze bijdrage beperkt zich voornamelijk tot de westketen. Zie voor de oostketen de bijdrage van Ger van der Straaten in dit nummer, alsmede mijn bijdrage in de in noot 2 genoemde *Trotse Toren Trilogie* (1997). Veel informatie over de zoutketen is te vinden in het Regionaal Archief Dordrecht, dat beschikt over een archief zoutketen. Zie eveneens: Charlotte J. A. M. Schaepman, *inventaris van het archief van de zoutketen te Zwijndrecht* (1982).
- 9 Ruwe, grauwe bonken zogenaamd klipzout werden vooral gehaald uit Portugal, Spanje en het Middellandse zeegebied. Zie over deze handel en de zoutbereiding: F. Jorissen, ‘De ontwikkeling van nijverheid en industrie langs de dijk’, in: *Hendrik Ido Ambacht 1332-1982* (1982), p. 118-122.
- 10 De twaalf roeden was een strook grond tegen de buitenzijde van de dijk aan waaruit bij voorrang grond kon worden weggegraven voor de benodigde dijkwerkzaamheden door de grondeigenaar die belast was met het onderhoud van het betreffende stuk dijk. Later werd nog voorgeschreven dat die twaalf roeden vooral gebruikt moesten worden voor het aanplanten van rijshout dat dan gebruikt kon worden voor het vereiste onderhoud en versterking van de dijk. De twaalf roeden waren door een sloot afgescheiden van de aanwassen langs de rivier, die eigendom waren van de gezamenlijke ambachtsheren.
- 11 Voor beestenmarkt worden ook wel de namen Bamis, Beastmis en Beastmisse gebruikt.
- 12 Zie voor deze vergunning: Bras (z.j.), p. 9-10.
- 13 Aan de westkant zou het aantal zoutketen uitgroeien tot iets meer dan 40, aan de oostkant tot 20.
- 14 Zie over de Zwijndrechtse papiermolen van Van Aalst: H. Voorn, *De papiermolens in de provincie Zuid-Holland* (1973), p. 53-56. Later werd eveneens door Jan Lupaert een papiermolen in H.I.Ambacht gebouwd, waarover echter weinig bekend is. Zie Voorn (1973), p. 61-62.
- 15 Waarschijnlijk is de hier genoemde Cornelis Rijckaerts dezelfde als Cornelis Rycken die werd genoemd in de eerder geciteerde vergunning uit 1590.

- 16 Met dank aan Henk Moorrees van de Stichting Papiergeschiedenis Renkum-Heelsum voor de informatie, vastgelegd in een mailcorrespondentie van 18 juni 2014.
- 17 Zie over het conflict tussen Gilles Rees en de papiermakers: Voorn (1973), p. 55-56.
- 18 Het andere deel kwam in handen van Hendrick van Dilsen en Willem Joosten van de Loo. Zie hierover: Dr. P. W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw* (1965), p. 104-105, noot 6.
- 19 Zie over deze gegevens: Klein (1965), p. 109-112.
- 20 Zie over deze sociëteit: H. W. G. van Blokland-Visser, ‘450 jaar handel in zout te Dordrecht 1570-1920’ op www.dordtenazoeker.nl.
- 21 Zie over de familie Cloens: H. W. G. van Blokland-Visser, ‘450 jaar handel in zout te Dordrecht 1570-1920’ op www.dordtenazoeker.nl. De familie Cloens en de hierna nog te noemen familie Baccus of Backus behoorden tot de vele Maasschippers-kooplieden uit Limburg en Luik die zich blijvend vestigden in Dordrecht.
- 22 Zie over Elias en Jacob Trip: Klein (1965), p. 27-35.
- 23 Klein (1965), p. 105.
- 24 In deze verkoopakte wordt genoemd de zoutkeet van Jacob Trip die gelegen is naast die van verkoper Elias Trip.
- 25 Zie over de Hermitage: Van der Leer (1997), p. 17-36.
- 26 Klein (1965) noemt op p. 112 noot 41 dat bij dit conditiekartel de volgende zoutzieders waren betrokken: Jacob Trip, Cornelis en Maria van der Loo, Johan van Meeuwen, weduwe Van Blocklant, Govert Sonneman, Pieter Jaspertse, Leyster Kayen [of Rayen], Servaes Francken, Cornelis van Meeuwen, Gerart Sonneman, Reynier Stricke.
- 27 Het prijskartel werd getekend door Jacob Trip, P. Rayen, Servaes Francken, Cornelis van Meeuwen, Gerart Sonneman en Reynier Stricke.
- 28 Johan van Neurenbergh was in 1634 gehuwd met Elisabeth Trip Jacobsdr.
- 29 Het betrof hier Johan van Neurenbergh voor Louis Trip en Johanna de Geer; Cornelis van Meeuwen en Catharina van Beverwijk; Pieter Brantwijk; Jacob van Neurenbergh en Jacob Sonneman; Hendrick Terwen, Johan Crekelen en Adriaen Broeck.
- 30 Zie voor deze verslagen o.a. Regionaal Archief Dordrecht, archief zoutketen.
- 31 Zie voor deze lijsten met namen: Bras (z.j.), p. 28-30 en 32.
- 32 Voor informatie over de branden: Bras (z.j.), p. 24 en 30-31. Zie eveneens: Verpondingen 1733, fol. 8.
- 33 Eigenaren van nr. 86 waren volgens de verpondingslijst in 1733 de kinderen van Jan Cloens. Dit correspondeert met het volgende eigenarenoverzicht in Bras (z.j.), p. 49: 1712-1745: Pieter en Jan Cloens, 1745-1750: Jan Cloens, 1750-1751: Erven Jan Cloens, 1751-1770: C. B. Bol van Oirwyk, 1770-1805: Batenburg en Kooymans, 1805-1818: Van Os en Van der Ende, 1818-1823: C. van der Ende en Zoon, 1823-1895: J. de Bondt, vanaf 1895: zoutziederij v/h J. de Bondt. De naam van deze keet was Nooit Gedacht.
- 34 Een woestbak is een kuip waarin met zout vermengde as werd verzameld.
- 35 Advertentie in de *Opregte Haarlemsche Courant* van 24 juni en 1 juli 1823.
- 36 Bras (z.j.), p. 49 noemt de volgende eigenaren: Keet nr. 85 incl. nr. 94: voor 1709-1712: Adr. en Bast. Braats, 1712-1733: Adriaan Braats, 1733-1734: Erfen. Adr. Braats, 1734-1778: Martynus Backus, 1778-1798: Nicolaas Backus, 1798-1834: Vriesendorp & Kouwens, 1834: Overgenomen door De Bondt. // Keet nr. 92: voor 1709-1713: Erfg. Caan, 1713-1727: Adriaan van Claveren, 1727-1728: Wed. Adr. van Claveren, 1728-1756: Jan Hardus, 1756-1757: Erven Jan Hardus, 1757-1766: Willem Hardus, 1766-1778: Wed. Willem Hardus, 1778-1791: Wed. van Doeveren Hardus, 1791-1797: Wed. van Doeveren en Maurits, 1797-1808: Van Meeteren en Maurits, 1808-1821: Willem van Welsenens & Zoon, 1821-1846: Corn. van Welsenens & Co, 1846: Overgenomen door De Bondt.
- 37 G. Los Gzn, *Zwijndrecht en zijn geschiedenis* (1930), p. 34. De auteur vermeldt tevens dat namen als Pekelslopje, Kapersbuurt en Sluikveer, Zwijndrechtse namen zijn die herinneren aan de zoutketen en het smokkelen van zout, waarbij de belasting op zout werd ontdoken. Los vermeldt ook dat de zoutzieders in de Oude Kerk een eigen bank hadden. Verder is de Keetmeesterstraat in Zwijndrecht naar hen vernoemd.

Colofon

‘Swindregt were’, een naam die naast ‘Swijndregt were’ al eeuwen geleden gebruikt werd voor de Zwijndrechtse waard, is het blad van het *Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht* en de *Historische Vereniging Zwijndrecht*.

Het periodiek verschijnt twee maal per jaar en wordt gratis aan de leden toegezonden.

Redactie Hendrik-Ido-Ambacht:

Mevr. J. C. van der Straaten-Ooms (†),
drs. W. Schneider

Redactieadres:

de Heerlijkheid 39, 3344 BP H.I.Ambacht

telefoon: 078-6471932

E-mailadres: willemschneider1@gmail.com

Secretariaat Historisch Genootschap

Hendrik-Ido-Ambacht:

T. den Draak, Het Jaagpad 5,
3342 DB Hendrik-Ido-Ambacht

E-mailadres: timdendraak@hotmail.com

telefoon: 06-31943435

Vestigingsadres: ‘Den Brommert’,

Smidshoef 26-28, 3342 BD Hendrik-Ido-Ambacht

Vormgeving: H. Reijerse

Druk: Pro Patria Zwijndrecht

De verkoopprijs voor losse nummers: € 3,50

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de onder auteursnaam geplaatste artikelen.

© Redactie blad en de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie en auteur. Na toestemming moet de bron vermeld worden.

ISSN: 2215-0439

Achteromslag buitenkant:

Boven: Gezicht van Meerdervoort (links) tot aan de Westkeetshaven (rechts). De molen links is de houtzaagmolen de Rietvink en rechts de in 1774 gebouwde molen de Grienduil. Tekening A. van Wanum, 1775.

Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

Onder: Zwijndrecht van de Zoutkeetshaven: en molen de Hoop tot aan het Veer (rechts).

Tekening A. van Wanum, 1775. Collectie Regionaal Archief Dordrecht.

Redactie Zwijndrecht:

M. M. de Jongh MA, drs. C. L. van der Leer,
dr. C. R. van den Berg

Redactie-adres:

Saturnusstraat 16, 3331 SM Zwijndrecht,

telefoon: 06-42374749

E-mailadres: SW-redactie@swaen.org

Historische Vereniging Zwijndrecht:

Vestigingsadres: ‘Oudheidkamer De Vergulde Swaen’,

Rotterdamseweg 53-55, 3332 AC Zwijndrecht,

telefoon: 078-6125681

E-mailadres: info@swaen.org

Boven: Gezicht over de westelijke zoutketen. Op de achtergrond is de toren van de Bethelkerk te zien. Foto, twintigste eeuw. Collectie Museum de Vergulde Swaen.

Onder: De Kapersbuurt met rechts de stoep naar de Molenlaan, de latere Lindelaan. Kapersbuurt verwijst naar de zoutsmokkel waar de bewoners zich aan ‘bezondigden’. Ansichtkaart, begin twintigste eeuw. Collectie auteur.

